

891.79

S88

Om1903

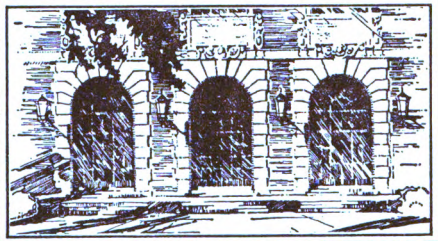
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

891 .79

S88

Om1903

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІИ КОЧАН
ЗДА

Олекса Стороженко.

МАРКО ПРОКЛЯТИЙ.

Українська легенда з 1648 р.

Друге виданє.

Med. univ. DR. J. TURYN
WIEN
XVIII. Gersthoferstrasse 138
У ЛЬВОВІ, 1903.

НАКЛАДОМ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під надзором К. Беднарського.

891.79
S88
Om 1903

Товчить ся, як Марко по пеклу.

(Українська приказка).

I.

Було в Петрівку. Зелена по пояс трава вкриває степи, вихрилась, слалась і як море грала; набіжить вітерець, покотить ся хвилею, нахилить, ровібе її і вона важовтїв, заголубіє і зачервоніє квітами. На синьому небі ні хмарки; сонце зверху накриває теплом і широким промінням, як золотим дощем, кропить кожен листочок, кожну білинку, а з трави обдає, сьвіжить пахучим холодком. Дышеш, не надышеш ся, як буває в Спасівські жароти, після довгого путі, ні насытиш жадоби, допавшись до холодної криниці. Здаєть ся тільки й видко небо й землю, а скільки ще, на окрузи тебе, тїві тварі божої! Куди не глянь, під кожним кущиком, листочком, кишать коники, комашня, як розмальовані метелики, мигтять з квітки на квітку; а високо, під ясним небом, вють ся орли, хмарою літають дрохви, журавлі, хохитва; кобчики, неначе гвоздиком прибиті, на однім місці махають крильцями, виглядуючи добычу. Деколи залопотить, розляжеть ся трава і, сайгак злякавшись свого ж шелесту, летить як на крилах, схиливши на спину довгі свої роги. Кругом тебе усе живеть, усе дыше, дзыркотить, висвистує, а оддалі, не знать відкиля виявляють ся озера, буцім чарамы наливають ся,

мріють, котять хвилю за хвилею і як море вкрияють землю. Тільки де-не-де синіють, неначе острови, оточенні могили; і знов як не було, манья розвіялось, рознеслось, і знов зелена трава скрізь стелеться по степу. Весело глянуть на сі степи запорожської України; усе очі до себе пригортають, а серце мліє, смутні думки летять в невідомий край, а за ними рветься й душа, бо нема для неї припину на землі, як нема чоловікови захисту на широкому степу.

Жар починав стухать, сонце близилось до землі, оточившись довгими паростями проміння, неначе підняло сто рук, щоб обняти степи на добраніч. Вітер як з лісу повівав холодком і розносив квітчані пахощі. У свою чергу овпались вечірні пташки: підпідьомкали перепели, деркотіли деркачі, висвистували овчарики, кигикали і квиліли літаючи чайки. Аж ось, в траві, неначе іскра блиснула, і виявивсь, як з землі виріс, на вороному коню січовик, в червоному жупані і в кабардинці*) на бакір. Реміиний пояс врізався в його тонкий стан; за поясом і в кубурах стреміли пістолі, біля боку висіла шабля в срібній піхві, а за плечима мотався булдимок**). Січовик був ще молодий, тільки вус вирівнявсь; ясно гляділи його карі очі, а уста ніби усміхались; усякий би пізнав по його юнацтву і безсумному погляду, що не ввірився ще йому сьвіт, не почало й лихо. Їхав він тихою ходою, озираючись по сторонам, ніби гуляв собі: то закурника ціснею, то нахилить ся з коня, зірве квітку, втішається нею і, побачивши красшу, кине і зрива другу.

*) Так прозивались запорожські шапки, бо були обложені футром з кабарди. По лівому боку Дніпра прозивають їх видрами або виднихами.

***) Коротка винтівка.

Вже завечеріло. Широкі тіні простяглись і мережили степ; захід сонця заняв ся полощем і на супроти обдав ярким сьвітлом гребень гори з могилами. Січовик кинув очима у даль, шукаючи, на якій би йому могилі заночувать. Дивить ся, на найвисшій могилі щось мріє, чорніє: спершу здалось йому за шупліку, а як зблизвив ся, побільшало, неначе орел; ще проїхав кілька гонів, роздивив ся, аж то чоловік; і сидів він нерухомо, неначе камяна баба на могилі.

— От і добре, пробубонів про себе січовик, — послав мнї Господь на ніч товариша.

Спустившись в балку, він зупинив ся біля криниці, набрав в баклагу води, напоїв коня і повів його в поводу. Зійшов на гору, вже і до могили зблизвив ся, а чоловік сидить собі, не ворухнеть ся, неначе заляк, не оглянеть ся на січовика і не чує шелесту від його важкого поступу. З виду він і по одежі не гевал, не бурлака, а щось не просте: татарська кучма насунулась йому на очи, ніс закандзюбив ся, як у кобця, а довгенні сиві вуси аж до грудей доставали. На плечах у його був накинтий чорний подолянський кобеняк і в верзанах*), як обувають ся в Карпатських горах Гуцули. Не видко було при йому ніякої зброї, тільки в руці держав він ціпок і біля боку лежала торба.

Зблизвившись до могили, січовик одпустив коневі попруги, приарканив, дивить ся, а чоловік усе сидить, не оглянеть ся і не поворухнеть ся.

— Бач, як замислив ся, — прошепотїв січовик заходячи з боку, — а мене й не бачить; нострівай-же, я тебе сполохну, — та скільки духу й крикнув: пугу! — аж луна по степу покотилась.

*) Постолі з шмуратка.

Однак од сього покрику чоловік не сполохнувся, не притяма озирнувся він і хижо з підлоб'я глянув на січовика. Страшно горіли вірлоокі його очі, неначе іскри з них посипались. Січовик хотів було ще вдруге пугукнути, тай припинивсь, бо як списом шпигнуло його тим поглядом, неначе холодна жеретія*) обвилась і здавила йому серце. І не скаженувся він, як січовик знявши кабардинку, низенько вклонився, будіи самому кошовому, і з повагою промовив:

— Добрий вечір, чоловіче!

Чоловік зміряв січовика очима і не промовивши слова, одвернувся. Нахмурився і січовик; заграла молода кров, заіскрилися очі: розсердила його та зневага.

— Слухай, чоловіче, — озвав ся січовик, — за поздоровлення мусиш одякувати, а не одвертати пику і чорти батька-зна куда стромлять свої волові очі, як кішка в каганець!

Чоловік мовчав, усе дивлячись пильно у туж саму сторону, як і спершу дививсь.

— Чи чуєш, що я тобі кажу? — знов гринув січовик, підступаючи.

— Не позакладало, чую... пробубонів чоловік, не ворохнувшись.

— Чого-ж мовчиш?

— Нічого казати; коли я тобі не подобавсь, йди собі дальше, степи просторі.

— Не я до тебе прийшов, а ти забрав ся в чужу солому, та ще й шелестиш! Степи наші, запорожські. От що!

— Хто се тобі казав?

— Я тобі кажу!

*) Невеличка гадюка, що лазить по деревах і обмотується ся кругом вітей.

— Коли ваші, чом же ви їх не орете, не засіваєте, не користуєтесь ними?

— Січ не шеницею степи засіва, а кріпостями, паланками, от що!

— Погані-ж будуть ваші жнива; не собі дбаєте; правда твоя, мине вік, другий, і сі степи ригнуть золотом, сріблом, та не буде вам з того ніякої користі. Не подякують тих, хто кровю своєю їх поливав і своїми кістками огорожував!... Так не кажи мені, козаче, що степи ваші; божі вони і того, кому Він дасть ними користувать ся!

— Поки хвалько нахвалить ся, будько добудеть ся! Уставай же, та йди собі ік вражій матері за те, що ти цураєш ся мого товариства; не хочу з тобою на одній могилі почувать, от що!...

— Як не хочеш на одній, так шукай собі иньшу...

— Вибачай, чоловіче, — гримнув січовик, — у мене такий звичай, що кудиб я не прийшов, то вже відти не піду, поки сам не схочу.

— Такий саме звичай і в мене...

— Вставай же, кажу тобі, — скрикнув січовик, — не то я тебе по запорожськи підведу!

— Чи не схотілось тобі, козаче, тичка подуть? *) — спитав чоловік, зарéготавшись на ввесь степ, неначе само пекло зарéготало.

— Я тебе так подму, — гукнув січовик, ще гірш розсердившись, — що аж на тій могилі опиниш ся.

— Гляди, козаче, не то мене не зведеш, та й торби моєї не підіймеш...

— Брешеш, підійму, і потилицю ще тобі нею натовчу!

*) Себ-то як розказують у казці, спробувати сили, хто дужший.

Січовик справді хотів було затопить по гамалику, ухопивсь за торбу, та сюди-туди, і з місця її не зворухнув; попробував обома руками взяти, аж заморив ся, від натуги, а все таки не зворухнув.

— Що там таке в торбі? — бубонів січовик, поглядаючи то на чоловіка, то на торбу, — який там біс сидить?... Я-ж таки не аби який, пілкові розгинаю, коня підіймаю, а геґмонської торби і з місця не зворухнув...

— Скажи мині, чоловіче, — спитав він, — що ти таке на сьвіті: чи який характерник, чи може сам чорт?

— Не характерник і не чорт, — одказав чоловік, схиливши на груди голову, — тільки чортова у мене доля...

— Яка ж у чорта доля?

— Не така як у людей!

— Се й не питаючи знав... А ти мені скажи, який там біс сидить у твоїй торбі, що вона така важка?

— Подивись...

Січовик розв'язав мотузок, засунув руку в торбу і витяг голову старої бабусі. Аж здригнув він, глянувши на неї і трохи з рук не впустив. Як вчора одрубана: біле волося було скуйовдано і облите запеклою кровю, брови нахмурились, не закриті очі грізно дивились, рот розкрив ся, страшно було глянуть на вид старої: здавалось, буцім вона в остагній час кого проклінала.

— Чия се голова? — спитав січовик, прозорю поглядаючи на чоловіка.

— Матчина...

— Хто-ж її одчесав?

— Я!...

— Ти!... Рідну неньку?!... Мій Боже милий, чом же Ти не затримав такої грішної руки?!... скрикнув січовик, опускаючи голову в торбу. — Щож там ще у тебе? — спитав він дивлячись на чоловіка.

— Подивись...

Січовик знов поліз в торбу і витяг другу голову, молоді, дуже гарної дівчини. Джегерелі і друбушки ще не порозплітались, тільки довга коса, чорна як гайворон, повліпалась запеклою кровю. Очи були трошки прищурені, а устоська, як терен синії, відкриті і зубки неначе перли навизані, білили і блестіли.

— Мій Боже милий, яка ж гарна! — скрикнув січовик, — і на таку піднялась рука?!...

— Піднялась, коли одрубана...

— Чия-ж се голова?

— Сестрина.

— Чи не ти і сю одчесав?

— Одгадав!

— Знаєш, чоловіче, — зітхнувши промовив січовик, — на усьому сьвіті нема найнещасливішої тварі як ти, — от що!

Чоловік швидко повернув голову і пильно глянув на січовика, ніби хотів роздивити ся, од кого почув сю річ.

— Козаче, — сказав він журливо, — не тобі першому показував сі голови, не тобі одному і признавав ся; всі-ж од розумної голови, казали, що нема на сьвіті і зв'іря лютішого від мене і не брехали вони; однак ти од щирого серця сказав сьвяту правду: на усьому сьвіті нема нещасливішої тварі як я!... Од мене усе одцуралось: і небо, і земля, і само пекло!... Мене прокляла мати, прокляв і батько з того сьвіта, — я Каїн!... А тобі мене жаль, як побіденного, не-

щасливого?... Спасибі тобі, козаче, дай руку, побратаємось? — Чоловік простягнув руку як лопату, обвинуту товстими жилами, неначе вирівками.

— Вибачай, чоловіче, — одрізав січовик, — хоч мині тебе й жаль, а прочварі, Каїну, руки не подам і побратимом не буду.

Чоловік аж в місця вскочив, так його уравила ся відповідь; хоч низший він од січовика, а як роздрочив ся, так страшило і глянуть на його постать: плечі і груди як башта, кулаки як дві добешки, пополотнів, очи кровю поналивались. Не злякав ся-ж і січовик, на пядь не одступив, і сьміло дивить ся чоловікови в очи...

— Як! — гримнув чоловік, заскреготівши зубами, — ти гребуєш моєю рукою, моїм товариством?... Чи ти знаєш, блазень, що колись і я був січовиком, колись за велику увагу ставили мое товариство?

— Може колись, — перехопив січовик, — та не теперечки...

— Так виймай-же шаблю і боронись: за сю уразку я визиваю тебе на чесний поєдинок!...

— Не чесний буде поєдинок бити ся з шаблею проти голих рук, а давай чим здужаєш! — січовик згорнув кулаки і став на готові.

— Не бійсь, із шаблею не порівняєш ся!

— Бою ся тільки нечесної смерті; Бог нас порівня, а розсудить совість! — одкавав січовик наступаючи.

Як од води стухає поломя, так остатня відповідь січовика причинила ярість чоловіка; не здержав він і його сьмілого погляду, понурился і назад одступив...

— Совість... совість... — глухо прогомнів він, — ні, ні, не мині проклятому брататись з тобою; не тобі простягать і руку суцизі! — Чоло-

вік приник до землі і важко застогнав, здавалось і могила з ним стогне...

— Не сердь ся, чоловіче, за мою шпарку одповідь, — з жалем промовив січовик, — як будеш гинуть, я од тебе не одцураюсь і обидві руки тобі простягну.

Чоловік підняв голову і глянув на січовика.

— Ти з Січи? — спитав він з тиха.

— Еге, — одвітив січовик, сідаючи поруч з чоловіком.

— По волі, чи недоля туди тебе запроторила?

— Не знаю, як тобі й казати. От слухай, не багацько розказувати. — Закохав ся я в дівчині, в нашому таки селі, і хотів одружитись, та батько мої суженої не згодивсь. „Дівча“, каже, „ще молоді, тай ти молодий, іди собі у кіш, повешгаєш ся тамечки років зо три, покоштуй гіркої, і коли Господь приведе вернутись, то ми тоді вас і одружим“. Моя ненька, — батька у мене нема, вмер, — дуже вбивалась, однак не одмовляла; „іди, каже, синку, коли так треба, нехай тобі Бог помагає, бо й батько твій там був; придбаєш і ти собі козацької слави“. Так отто теперички і повертаюсь до дому, придбав, як кажуть, і тієї слави; дак запорожці, матері їх ковинька, — нехай здорові будуть, — таке прізвище приложили, не знаю як і неньці казати: *Кобзою* прозвали, от що!... Вже було почали Підковою звать, бач, підкови розганаю, а тут мині на лихо нечиста мати кобзаря принесла, співав собачий син, співав, тай поклав кобзу, а я не доглядів ся де вона, сів на неї тай потрошив диявольську личину; от мене і прозвали Кобзою. Оттаке, бач, прилучилось.

— Не жури ся, козаче, не прізвище прославляє чоловіка, а чоловік прізвище; не за го-

рами і той час, як розкинуть ся широкий простор задля козацького герця.

— Була така чутка і у нас в коши перед моім виїздом; прибіг з Чигирина військовий писарь Хмельницький, лагодилась збирать раду... Хотілось і мені востать ся, так дівчина-ж, козацьке слово...

— А дуже ти кохаєш ся в своїй дівчині?

— Як-би не дуже, який би його біс і покинув Січ.

— А хто тобі поручить ся, що вона і досі тобі вірна, і досі тебе кохає?... Вернеш ся, а вона ще красша стала, вирівнялась як біла тополя, тільки вже не твоя, а другому досталась... Що ти тоді робити-меш?... Кажі?...

— Тоді-ж то й буду казать.

— А буває що сама же ненька нараїть сужену свого сина одружитись з другим... Щоб ти тоді зробив, як би з тобою скоїлось таке лихо?... га?...

— Не подобне вигадуєш; деж ти чув, щоб рідна ненька втопила долю своєї дитини, тай дівчина, котра коха свого суженого, скорійш умре, як з ким иньшим одружить ся. Колиж в такою розвела, як ти кажеш, то й добре зробила; шукай собі иньшу, вірну дружину...

— Знайшлась та иньша, рідна сестра, — сама ж кинулась заспокоїть побіденого. Се-ж її й голова в торбі!...

— Рідна сестра! — обізвав ся Кобза, важко зітхнувши, — тай гарна-ж, на віки гарна!

— А коли б ти, козаче, побачив сю голову на повних плечах, на стройному стану, коли б вона глянула на тебе живими очима, почув би її голосок і устонька, як маківка червоні, стулились в твоїм устами?...

— Ну годі, казна-що вигадує, та ще й проти ночі!..

— Облила вона пошарпане серце, — розказував чоловік, не слухаючи Кобзи, — дрібною сльозовою живущої і сцілющої води і на який час загоїла його, та загоїла на превелике лихо: загорілось воно знов коханням, люто, сказано загорілось, і усього мене запалило!... І в той час як горить ти пекельним вогнем і жадова палить твоє нутро, з неба, з самого раю, бризнула роса; чи вдержав ся-б не вапить ся тієї води?..

— Та ну тебе к бісу, — скрикнув Кобаа, затикаючи вуха, — страшно тебе й слухать! — Що ти мене на покусу підводиш, чи що? Лучше ти мині скажи, який там бісяка сидить у твоїй гемонській торбі, що вона така дуже важка? Здається, дві голови не багацько заважать?

— Що в мене в торбі? — озвав ся чоловік, піднявши голову, — нечистая моя совість!..

— Совість?... Оттаке ще вигай!

— Совість тяжкая, важкая, невсипущая, що не дає мині спокою, гризе мене і день і ніч, вже більш як пів віка ношу ся з нею і до кінця сьвіта, до страшного суду, буду носити ся, поки не зробить ся вона легенька, що й мала дитина її підійме..

— Коли-ж вона полегшає?

— Тоді, як добрими ділами покрию превеликі і тяжкії мої гріхи, а без сього не прийме мене ні земля, ні само пекло...

— Шкода, бачу, — пробубонів Кобза. Потім, з переїгом, спитав: здавалось, казав, що й ти був січовиком?

— Був.

— Як же тебе там звали, чи не чув чого про тебе й я?

— Так звали, як піп охрестив, другого привища мині не прибрали.

— Яким же іменням тебе піп охрестив?

— Марком.

— Те-те-те, чув, багато де чого чув! — казав Кобза, витріщившись на чоловіка, — чи не той ти Марко, що товк ся по пеклу?

— Той самий..

II.

Піднялась роса і як серпанком вкрила степ; небо потемніло, зорі вияснились; ніч тепла, та пахуча простягла чорні крила і всю землю пригортала і тулила, неначе ньєнка свою дитинку до грудий. Все живе затихло, примовкло, тільки сови та пугачі літали над головами Кобзи і Марка, скиглили, пугикали, таї ще більш додавали суму. На темному небі, чорним обрисом, виявляв ся з боку Марків вид, і видко було, як підіймались його груди, і чутно, як важко він дихав. Боязко глядів на нього Кобза, в його душі змінялись то жаль, то погорження; здавав ся він йому і харпаком і лобіденним. Задивившись на його, забув він і голод і свою втому.

— Може-б ти, чоловіче, червяка заморив, — спитав Кобза, — у мене є важні чабаки?

— Мого червяка нічим не заморин, — озвав ся Марко.

— Чи не хочеш глїтнуть горівки і горівка у мене є.

— Напоїла вже мене лиха доля, буде з мене !...

— Чого-ж так важко дихаєш, занедужав, чи що?... Засни, спочинь, воно й полегшає!

— Засни, спочинь, — обізвав ся Марко, — ніби усміхаючись, — нема для мене на сім світі ві сну, ві спочинку; я вже забув, коли й спав...

— Хйба-ж так давно?

— І батька твого ще не було тоді на світі...

— Як же ти на світі божому отсе живеш не сплючи?

— Намісь сну я що суботи вмираю й оживаю, щоб знов вмирати!

— Сьогодні, здаєть ся, субота, — усміхаючись сказав Кобза, — побачимо, як же ти вмирати-меш?

— Бодай не довелось тобі бачить...

— Де-ж твоя душа витає, як ти виріш, коли, як й сам кажеш — що й пекло її не прийма?

— Моя душа тим часом літає по світу, та збирає мої тяжкі гріхи і зносить у сю торбу, і Марко озирнув ся на свою торбу.

— Не знать-що й вигадує, — бубонів собі під ніс Кобза, а самого як морозом обвіяло, неначе за ковнір хто хапав... Здавалось йому, буцім і одрубані голови ворушились в торбі і шепотіли між собою... Однак, щоб не виявить свого суму, він ще, по запорожському звичаю, і жартувать став.

— От бач, — каже, розв'язуючи свою сумку, — щоб твоя торба полегшала, тобі треба каятись та спасатись, а мині так добре їсти та запивати.

Та се кажучи і почав чабака трощить; уклав і другого і третього, а далі глитнув з пляшки на потуху горівки, та, викресавши вогню, запалив люльку. Марко не промовив до Кобзи слова й не озирнув ся. Чим далш заходила ніч, тим важче він дихав, тим гірше гризла його пудьга; бідолашний не знаходив собі місця: гедзав ся, буцім підпалювали його вогнем і трепотів неначе трясця його трясло. Кобза налагодив ся було цілісіньку ніч не спати, щоб про всяк случай бути на готові; а не вспів добре смикнуть люльки, як вона

вишала з рота, голова схилилась на сумку і втома немаче лещетами стулила його тіло...

— Ненько... Зінько!... — пробубонів він, потягуючи ся і захрип, та не на довго.

О півночи заколихалась і затурготіла під ним земля, гук і галас розбуркали його. Схопившись він озирнув ся на округи і од жаху окамянів. Перед Марком стояла старенька бабуся і дуже гарна молодиця з дитинкою на руках. Стара грізно дивила ся на Марка; її очи, як вогнем палали, скуйовдане і рознатлане волося, біде як молоко, розвівалось вітерцем, підіймалось, ворухилось, немаче купа гадюк; а дівчина висока, савовита, схиливши голову на груди, тулила до себе дитинку. — Кобза тільки скинув на них оком, зараз пізнав Маркову матір і сестру. Невеличка скибка місяця похмуро осьвічала виходців з того сьвіту. Марко ледви держав ся на ногах; волося піднялось до гори, піна біла з рота, у грудях і ревідо і стогпало...

— Зникніть, одкасніть ся від мене! хрипів він, одмахуючись руками, — доки ви будете карать мене?

— Цоти, — заголосила мати й сестра, — поки не спасеш свої душі і наших душ, загублених тобою!

— Щож миї робить на сьвіті?... Хіба не бачите мої праці, хіба вам ще мало моїх лютих мук?... Рідна ненько, сестро, змилуйтесь, дайте миї бідолашному спочинку хоч на одну тільки часинку!

— Нема нам спочинку, не буде й тобі! Ратуй себе, ратуй й нас!

— Тату, тату! — запищала дитинка, простягаючи до Марка рученята, — ратуй, ратуй!...

— Ратуй себе і нас! — загомоніло по степу, і із землі піднялись купи мертвеців, простягаючи до Марка кістляві руки і всі зблизились до нього...

— Зникніть! одкасніть ся!! — заревів Марко, як віл на ревищі і вихопивши з під кобиняка черкеський кинжал, замахав перед собою.

— Ратуй себе й нас! — заверещала і застогнала ватага мертвеців і прозогом кинулась на Марка...

Блиснув кинжал раз, вдруге, і обезголовлені мати й сестра гепнулись об землю. Заколихалась і затурготіла могила, ровстунцалась земля і з глибокої ями, як з води, вирнув ділезний старець. Біле волося розкинулось по плечах, борода доходила до пояса і сам білий як крейда, тільки очи тліли синьоватим вогнем, як горить сірка. В руках держав він одсічені голови.

— Батьку, змілуй ся! — скрикнув Марко, ударивши себе в груди.

— Проклинаю тебе, сину, — застогнав дід, — проклинаю на сім і на тім сьвіті!

— Проклятий! проклятий! — почулось кругом Марка, і купи мертвяків висунули ся з землі і замахали руками. Од сього покряку покотилась луна і кожна могила одкликнулась: „Проклятий!... проклятий!“...

Дід кинув Маркови одсічені голови і од змаху його рук повіяло холодним чадом. Марко заскреготів зубами, скрикнув, скорчило його судоргами і він бебехнув ся об землю...

У Кобзи, дивлючись на все оте, здавило серце, у грудях спер ся дух, вся кров захолола, і він теж, як неживий, простяг ся на могилі...

Вже сьвітало, як опамятав ся Кобза. Важко зітхнув він, одкриваючи очи, на грудях неначе

камінюка гнітила. Згадуючи, що довелось йому побачити у ночі, він добре не тямив і не здужав вбагнути: чи то йому снилось, чи справді на яві усе те діялось. Підвівшись, Кобза озирнувся, дивиться, рання зоря вже височенько і схід сонця як жар червоніє. Марко лежав навзнич, страшно було на нього і глянуть: зрачки позакочувались йому під лоб і блищали одні білки, судорого скривило йому на бік рот, зуби вискалилились, а волосся стреміло до гори, як буйволина грива. Сестрина голова притулилась до його серця, а матчина запинилась оддалі. Торба лежала порожня. Ті голови, що вчора в ній лежали, не знають куди поділись. Кобза боязко огледів Марка, руки його зовсім охолоділи і ввесь одубенів; де не взялась та комашня і, чуючи труп, лазила по його виду, доторкуючись до нього і у Кобзи похолело на душі.

— Мертвий, мертвий, — бубонів Кобза, одступаючи од Марка, — бачу не збрехав, кажучи, що вмре!... Щож мені теперички на світі робить: чи покинуть його, чи подождать, поки оживе? Кобза замислився... Зостанусь, — прошепотів він, — що буде, то буде! Коли оживе, буду йому товаришом, а ні — поховаю; усе-ж таки хоч яку небудь молитву прохарамаркаю над грішним, і не покину його трупа на поталу грачам та звірю.

Так міакував собі Кобза, а тимчасом прокинувся божий мир: застрекотіли коники, заспівали пташечки, дрохви, журавлі, хохитва, підіймались та чамі і летіли за своїм насущним... Сонце із за го, викинуло золоте проміння і от-от, лагодилось глянуть на землю. Кобза упав на коліна і став молити ся. Не устами молитва його творилась, а теплою душею; полинула вона до Милосердного і напиваючись Його благодати, за-

була землю, забула й саму себе... Кобза не скінчив ще молитви, як почув позад себе, що щось затріщало і застогнало. Дивить ся, встає Марко, важко диха і хижо водить мутними очима, а вид його такий-же блідий, як і у мертвого, і також стремить і волося до гори. Страшно було дивить ся на нього мертвого, а ще страшнійш було бачить, як він оживав... Підвівшись, Марко важко зітхнув і бояво озирнув; найперше кинулась йому в очи сестрина голова...

— Сестро моя милая, сестро моя любая, — чуло промовив він, дивлючись на неї, — збавив я тобі віку, завапастив долю, і загубив твою душу! Далі з жахом скинувши оком на матчину голову, скрикнув: „Мати моя рідна, на що ти мене на сьвіт породила, чом мене маленьким в колисці не задавила?“

З останнім словом Марко дуже застогнав і почав рвать на собі волося і стусовать себе у груди. Дрібні краплі крови і поту текли по його виду, а з очий не пробилась ні одна сльозинка.

— Годі тобі стусовать себе, — озвав ся Кобза, — од сього не поможеть ся, лучше почни ранок молитвою. От що тобі треба!...

— Не вимолиш, — одказав Марко, схиливши на груди голову, — коли тібі молитви нема отгуть! — і Марко приложив руку до серця. Поперечував я на своїому віку усі акафісти, тропарі, псалми, на память їх вивчив, по цілісіньким дням і ночам харамаркав, а торба моя од сього не полегшала. Доводилось міні і скарби знаходить; багацько набудував я церквів, монастирів; багацько роздавав старцям, бідним, неймуцим, а ще більш задля того, щоб одмолювали тяжкі мої гріхи, а торба моя усе таки не полегшала. Чужим словом і чужими грішми не ублагаеш Господа;

ті молитви і скарби в нас самих; шукай їх у твоїм серці, у твоїй душі; коли-ж там нема, то вже ні в кого їх і не позичиш...

— Неписьменний я, так не знаю яку тобі на се відповідь дати; міні здасть ся, що на те поле, хоч воно й твоє, не ходи жати, котрого ти не орав і не засївав. Коли у тебе бракує того насїня, позич його у другого. Хоч той другий і не одмолить твоїх тяжких гріхів, так може навчить, як ублагати Милосердного Господа, на путь спасення наведе, от що!...

Марко мовчки зирнув на Кобза і питливо на його поглядів; видно було, що ся відповідь гаразд таки його торкнула.

— У яку сторону ти йдеш? — спитав він, підводючись.

— Ік Лохвиці; там моя ненька, там моя й сужена...

— Та не там твоя доля! — додав понуро Марко.

— Що було, те бачили, а що буде, те побачимо — одказав Кобза, махнувши рукою.

— Однак пора рушати; поки не розійдемося, будеш мені товаришом, дорогою побалакаємо.

— Куди-ж ти мандруєш?

— У Лубні, туди пішов мій шлях.

— Що-ж маєш там чинити?

— Що доведеть ся. Як ти вчора приїхав, той шлях мені привижував ся: бачив кілька слобід і Лубні.

— З відси? — спитав Кобза дивуючись — яка-ж кара показувала тобі ті слободи і Лубні?

— Невсищуца, злая моя доля!... Годі теревені гнуть, час рушати, ходім, ходім!...

Марко почав ховати у торбу одрубані голви, а Кобза пішов до свого коня.

Через яку часинку Марко закинувши на плечі свою торбу, рушив, а поруч нього йшов Коба, ведучи у повіді свого коня. Широко ступав Марко, здавалось і ваги ніякої не було у нього на плечах, тільки видко було, як жили напружались на шії і руках, а ноги грузли в землю аж по самісінькі кісточки.

III.

Розкажи-ж мині, Марку, що ти за чоловік на світі, — спитав Кобза, — що тяжкими своїми гріхами так опаскудив свою душу, що тебе, як сам кажеш, не прийма ні земля, ні саме пекло?

— Добре, — одказав Марко, трохи замислившись, — розкажу; ти мині якось подобався; може згодить ся тобі те, що од мене почувеш, може й ти мині згодиш ся, або я тобі, так от слухай. Батько мій був один з найпервійших січовиків, що осадились кошем на Чортомлику. Запровадив їх туди польський король, Степан Баторий, надавши їм лицарську реґулу, щоб вони боронили сьвяту віру і хрещений люд од дряпіжних Татар і Нагайців. Не дуже подобались Татарві і Нагайцям такі сусіди, як наші Запорожці; побачили вони, що самі не справлять ся от і підняли проти Січи отту бісову Кабарду. Так чого вже вони не робили, а нічогісїнько не вдіяли: вибивали Запорожців сотнями, а в Січ надходило тисячами. Однак дуже таки надозволила Кабарда січовикам; от вони, завдавши чосу Татарві, одпровадили чималий загін і проти Черкесів, щоб і їм утерти носа. В тім загоні ватажком був мій батько. Перебравшись через річки Дон і Кубань, наші сіроми спалили не один авуд, не одну тисячу і народу викоренили. Раз, як так порядкували Запорожці в одному авулі, батько мій за-

хопив дівчинку по десятому року і як повертали ся у Січ, то й її узяв з собою. Вернувшись на Запороже, оддав він ту дівчинку на руки одній бабусі, що жила в Старих Кодаках; у те уремя була вже там чимала оселя. Так то з сїєї дівчинки виросла дуже гарна дівчина, такої подобі і не бачили у нас, на Україні. Така кажу, що як побачив її мій батько через кілька років, то аж ахнув і так закохав ся, що і лицарство своє покинув і одружив ся з нею; се-ж моя й мати. Отто, бач, оженившись, батько мій пішов ік Чигирину, бо з відти був родом. Там у нього була батьківська хата з левадою і деяке ховяйствечко і він з лицаря зробив ся пахарем. Тільки не надовго; і року не прожили вони там собі любенько, як Татарва і Нагайці з'єднавшись з Черкесом, знов набігли на Січ і вибили з коша Запорожців. Таке було... Прочувши про се, король Баторий одним своїм словом підняв усю Україну: і старе, і мале, попхалось на війну, пішов і мій батько. Моя мати дуже його кохада, душі в собі не чула; що вже батько не робив, як її не улещав, а не схотїла востать ся одна і разом з ним поїхала бить ся з Татарами. Он яка була...

По військовій регулі, як і досі, заборонено жінкам проживать у коши, а підчас війни вештать ся за військом; так мати і перерядилась козаком, бо з себе вона була чималого зросту, браво їздила верхи, не первина й бить ся, бо не раз ще в Старих Кодаках з селянами одбивалась од Татарви. Так отто, кажу, глянувши на її хист і герець, ніхтоб і не подумав, що вона молодиця. Особливо, як уже попужнули драпіжників, вона поруч з батьком на диво била ся з ворогами. Довгенько таки й повозили ся з ними, аж поки не протурили татарську орду за Черекіп. Помилував

Господь на війні мого батька й матір, тільки одним покарав: війна ще не скінчилась, як моя мати стала вагітна. Що тут на світ було робить батькови? Між товариством шила в торбі не сховаєш, а як старшина довідаєть ся, що з ним була жінка, то, по військовій регулі, за се повинен він смертної кари. Подумав, погадав, отто мій батько, тай перевіз у ночі матір на довгий острів на Дніпрі, вкритий одвічним лісом. Зіставив він їй клунок з харчами, рушницю, пістолі, щоб було чим оборонить ся од зввіряки, та покинувши її на волю божу, знов повернув ся до товариства. Поки ще вояки в Татарвою побіля того острова, батько частенько навідував ся до матери, а як вже попужнули дряпійників ік Перекопу, то довго не вертав ся; без нього вже мати і на світ мене породила. От де і як я на світ народив ся!... Через місяць після родин, без хліба і з нудьги, мати занедужала і в неї не стало покорму. З острова вийти не можна було, ще вештались та крутились по степах Татари і Нагайці, що поховались од Запорожців по плавнях і в драговині; та крім сього, кругом сама пустиня, нема людей, тільки хижий звір. Що тут було чинити бідолашній матері? Голодна дитина кричить і беть ся біля грудий; здавалось їй і душу свою-б оддала, коли б тією душею нагодувала сина. Минув день, другий, і я так отошав, що ледви дишаю (се мінї сама ненька розказувала). От, мати і згадала, що як була ще в Кабарді, то чула, що таке-ж саме лихо прилучилось з одною матірю, як ховалась вона по лісах з маленькою дитинкою; так вона драла по гніздах пущверинків, проколювала груди і давала дитинці ссати вров. — На тім-же товстім дереві, під котрим сиділа моя мати, неслись гайворони; от вона лазила на

се дерево, драла гайвороненят, розрізувала їх і годувала мене кровю од живої тварі; я ссав з великою хітю і заспокоїв ся. Незабаром після сього вернув ся з війни мій батько, мати з радощів одужала, однак покорму знов не виявилось і мене мусіли годувать кровю, аж поки не вигодували... Так отто бачиш, козаче, яка моя доля: почала мене мати на війні, де кров чоловіча річками текла, породила на світ, як звіряку в пустині, і вигодувала, як вовченя, кровю од живої тварі. Так не дивуй ся, що я не вдав ся у других людей і що доля моя чортова, а не чоловіча... З четвертого року, як став себе памятати, я був дуже ласий і жадний до крові; отсе було, як побачу, що ріжуть на потраву птицю, або й порося, то аж дріжу, так мене кортіло напить ся тієї крові. А як пішов мені шостий рік, то богацько сліз виточив я з очей бідної моєї неньки: я був непокірна, злюща дитина. Тільки було настане весна, то зараз і чкурну в ліс, та там і живу, мов хижий звір; деру по гніздах пуцьверинків і пю з них кров; а як виведеть ся вже птиця, то я, неначе той вовк, таскав ягнят і живцем їх їв. На зиму тільки, як уже приморозить, вертав ся я в батьківську хату. Було побачить мене мати і обіллеть ся гіркими сльозами; батько погрима, деколи скубне за чуба, стусане, а мені й байдуже. За цілісіньку зиму слова од мене було не почують, в очи нікому не гляну і ховаюсь од людей, неначе вовченя яке. Мені минув отто вже чотирнадцятий рік, як мати народила дочку, отсю саму сестру, що голову її ношу в торбі... Чим дальш підростаю, тим гірш ставав я хижим, непокірним. Раз завів ся я з батьком і убив би його до смерти, коли б чужі люди не оборонили його; бо вже й тоді таку силу мав, що і троє дужих чоловіків не

справились би во мною. Після сього батько прогнав мене від себе; так літо і осінь блукав я по лісам, а зимою жив по людях, у найшитах. Не було у мене ні товариша, ні побратима, і ні до кого не належало у мене серце, ніхто й мене не любив; всі мене жахались як чорта. Мині минув двацять і первий рік, як я закохав ся в одну гарну дівчину в наших таки селі люто, сказано закохав ся, і вона мене дуже покохала... Закохавшись, я став смирний і покірний, як те ягнятко; щоб було вона мені не звеліла, я все робив; заборонила їсти сире м'ясо — я перестав; казала ходити до церкви — я ходив і од щирого серця молив ся. Їй бач, як добрій душі, хотілось, щоб я жив в рідній хаті і був слухняним, покірним сином, — я пішов до батька, покаяв ся перед ним і батько прийняв мене, як рідного сина, а мати плакала не можучи нарадуватись... Так отто пройшов рік, другий, і я тоді був щасливий: кохав і мене кохали... Потім я став сватати мою дівчину, однак ні її батько, ні мій, не згодились і одказали мині, як і тобі, козаче, а раяли, щоб я поїхав на три роки у Січ. Нічого було робити, треба було їхати, бо того бажала і моя голубка сужена, щоб придбав собі козацької слави. — „Як тобі, — казала вона, — і не придбати тієї слави, ти один розженеш усю орду!“ Я мав не чоловічу силу: кулаком, як довбнею, вбивав вола, здержував у млині шестірю; а раз стрів ся я в лісі з ведмедем і задавив його власними руками. Люто я бив ся з ордою; давно то минуло, а й досі ще згадують Марка і поки сьвіт сонця не забудуть!.. Через три роки я повернув ся з Січи до дому, та не на радість, а на превелике лихо. Моя сужена, як я вже тобі нагадував, полаялась з моєю матір'ю, і одружилась з другим. Що тоді во мною роби-

лось, не буду тобі й розказувать... Мене палило пекельним вогнем, мині здавалось, що я не наситив би своєї помсти, колиб висмоктав з самого серця кров моєї суженої і її чоловіка!... Однак я удавав, буцім-то мині й байдуже, а в глузу ніч, як у селі поснули, пішов до моєї суженої, задавив зрадницю і її чоловіка, а хату запалив... У ту добу була страшенна буря, так од тієї хати згоріла більша половина села. Ніхто в селі не знав, що я вернув ся з Січи, то й не подумали на мене... Наситивши свою помсту, я знов поїхав у Січ, і може-б там до смерти zostав ся, колиб через кілька років не приїхав у кіш з нашого села козак і не дав мині звістку, що батько мій вмер, а ненька з сестрою без підмоги і живуть в нужді. Я вернув ся до дому, щоб заспокоїть неньку з сестрою, та не з моїм, бач хистом було зробить те, чого бажав... Мати з горя дуже постаріла, а сестра вирівнялась як біла тополя; нічого мині про неї й розказувать, сам бачив, яка вона була!... Ще до мого приїзду засватали її за одного вдівця, не молодого вже чоловіка. Не хотілось було сестрі з ним одружитись, так мати приневолила подавать рушники, бо він був собі заможний хазяїн. Через місяць, як вернув ся з Січи, я так закохав ся в сестру, що душі в собі не чув, і вона бідна не дивилась на мене, як на брата; тільки було доторкнусь до її руки, або скину на неї оком, то вона як жар почервоніє і затрепотить. Вже збирались до вінця, як я підстеріг у ночі суженого моєї сестри, задавив його і почепивши йому на шию камінюку, кинув його труп у Дніпро... Невсипуща думка і тревога в серці, що усякий має право однять од мене мою сестру — коханку, зробила мене лютим звірем; ревниці, неначе гарячим залізом, палили моє

нутро. Тільки було хто стане залицять ся, — а їх до біса було, — або сестра на кого ласкаво спогляне, то вже тому не ходити по сьвіту; дійшло й до того, що всі люди в селі стали нас цуратись і обходили нашу хату. Минув рік, ми скажено кохались; здавалось, те щире кохання заглушило нашу совість, затримало й руку божу, щоб покарати грішників... Я знов став добрим сином, працював один за трьох і оборонив від нужди матір з сестрою... Минуло ще кілька місяців і моя сестра стала вагітна... Бідна наша ненька і в голову собі не клала, щоб між нами став ся такий великий гріх. До якого часу ми ховались від неї, а там, як зблизились родни, ми одпросились у матері у Київ, Богу, бач, помолить ся... Ми блукали по лісах, по нетрях, понад Дніпром і Тясмином, місяців зо два. Сестра в гущині тернівника породила з великими муками і поки була не при пам'яті, я задавив дитину і сказав сестрі, що воно породилось неживе...

— Задавив дитину?! — скрикнув Кобза, — не побояв ся і гріха, не було й жалю?!...

— Не було... похмуро одказав Марко. — У той час я ще їй завидував: колиб, думаю собі, оттак і мене маленьким, було, задавили!... Ну, а як сестра трохи одужала, то хотіла було йти у Київ, одмолювати свої і мої гріхи, так я не згодивсь, і ми повернулись до дому. Однак, як ми не таїлись од матері, а вона таки провідалась про наш гріх; мене не було дома, як вона допросила сестру, — і та призналась і повинилась їй. Мати билась, обливалась сльозами, не знала вже що й робить, і як бути, і повела сестру до попа. Усе йому розказала, а панотець глянувши на її щире покаяння, звелів матері одвести її у монастир на

покуту, а мене протурить у Січ. Вернув ся я до дому над вечір, як вже сьвітло засьвітили — було се як-раз у суботу, — дивлюсь, сидить мати, обнявши сестру і обидві гірко плачуть. — „Чого се рюмасте?“ питаю. Почувши моє запитання, мати хутко схопилась, а сестра ще гірш стала плакати. „Хйба, — скрикнула мати, — совість тобі нічого не каже, від чого ми так вбиваємось?... Теперички я знаю, хто збавив віку Оришці (так звали мою сужену), та її чоловіка, хто і село спалив, хто повбивав і тих, которі залицялись до твоєї сестри! Може ти, оглашений, і дитину її задавив?.. Тїкай же, каже, з моїх очей, поки я тебе ще на віки вічні не прокляла; а сестри, що на віки загубив, запропастив, більш не побачиш, я її одведу у монастирь і пострижу в черниці, щоб одмолювала свої тяжкії гріхи“...

Мати отто думала мене усовістити, налякати, та тільки гірше ще мене роздратовала. — „Не буде по твоюму, гримнув я, — ні ти, ні сам чортяка не одійме од мене сестри; вона моя з душею і з тілом!“ — „Цураюсь тебе, — озвалась сестра, плачучи, — оддаю себе Богови, і до кінця віку буду одмолювати тяжкії наші гріхи!...“ Сестрина одновідь ще більш і ще гірше мене розлютовала; я зараз побачив, що на віки стратив її кохання. Глузд мій помутив ся, усе, на що я не глядів, здавалось мині облитим кровю. Мині спало на думку, ухопить сестру на оберемок і утекти з нею у ліс. Тільки що я зблизив ся до сестри, мати загородила мині дорогу. — „По трупу мойому, — заголосила вона, хапаючи мене за груди. — тільки дїйдеш до твоєї сестри!...“ — „Пусти! — гримнув я, як віл на ревищі, — пусти, вона моя, або чотова, не піде ласкою, так я її заріжу!“ „Ріж мене, четвертуй! — закричала сестра,

а я з тобою не піду, одрікаю ся од тебе на вік вічний“. — Я був неначе скажений; не памятаю і теперички, як я вихопив кинжал, як піднялась рука, і як сестрина голова з трупом покотилась на долівку.. „Проклинаю тебе, — заголосила мати не своїм голосом, — на сїм і на тїм сьвіті, проклинаю! Проклинаю і той час, в який я на сьвіт тебе, гаспіда, породила!...“ Блиснув кинжал у друге і мати простяглась біля сестриноного трупу... Я хотїв і сам зарізати ся, однак не допустила кара Господня: закрутилась в мене голова, у грудях спер ся дух, і я, як неживий, бебехнув ся на долівку, між трупами матерним і сестриним... Страшно дуже було глянуть, як я опам'ятовав ся... На долівці лежали без голов трупи матери й сестри, підплитїї кровю, і сам я був весь облитий тією кровю. Повиносивши скорїйш з хати на огород трупи без голов, викопав під бузиною в гущинї яму і закопав покійників. Однак, як вже я не шукав одсічених голов, а не знайшов: не знати куди вони із хати подїлись... Нічого минї тобі й розказувати, що тоді діялось у мене на душі і серці... Скільки разів хапав ся я за кинжал, щоб зарізати ся, та неначе яка невидима сила тримала мене за руку... О півночі була велика страсхота: кругом хати загув страшенний вітер; на горіщі ревіло і тріщало, неначе дах зривало з хати; кругом стїн скребло, у коминї гуло, вікна дзирчали, у хатї усе ходором заходило, і з долівки, неначе з води вирнув, — вийшов мій батько. В руках держав він одсічені голови неньки і сестри. Страшно було глянуть на грізний вид старого батька: чуприна моя піднялась до гори, у вухах загуділо, як з цебра обляло мене холодною водою і я почув батьківську мову: „Проклинаю і я тебе, сину, з того сьвіту; не прийме тебе ні

земля, ні пекло; будеш ти оглашений, як той Каїн, блукати по світу до страшного суду, аж поки добрими ділами, та щирим покаятням не спасеш свої душі і загублених тобою душ!... Носи ся-ж по світу з тяжкою твоєю совістю і семи головами; що суботи божої будемо до тебе приходити!“... З остатнім словом кинув він мені одсічені голови й зник...

IV.

Після сього розказу, Марко, схиливши на груди свою бідолашну голову, важко дихав... Видко було, що згадавши проше і свою гірку долю, дуже засмутилась його душа і защеміло таки серце...

— З того часу, — знов почав він жалібно, — оттак, як бачиш, козаче, блукаю по сьвіту і нічого собі не вдію... Радився я з ченцями, з попами, і один тільки пустельник, у Карпацьких горах, от що мині сказав: „Одпущене гріхів і нагороду од Господа той тільки добуде, хто сновня його сьвятий закон і волю, не в користі і благ будучої живні, а на втіху і велику радість своїй душі і серцю; хто, як сказав Спаситель, возлюбить ближнього як себе самого“. Почувши оттакі пустельникові речі, став я згадувати усе те добро, що доводилось робить людям, і вийшло, що робив я не од щирої душі, а тільки щоб збавити ся од важкої торби і осоружного сьвіту... Щож мині робить, коли — як живу на сьвіті, — в мою залісну душу і камяне серце не западало ще жалю до мого ближнього і на макове зернятко!...

— А полегшала твоя торба, — спитав Кобза, — в того часу, як ти в нею носиш ся?

— Часом й полегшав, а часом ще важче стане.

Роскажи-ж мині ще, Марку, як ти там по пеклу товк ся і порозгоняв з відти усіх чортів?

— Ось як воно здіялось, слухай. — Було се у ті часи, як Ляхи з козаками жили чесно, по братерськи. Хоч не одної матери були ми, значить, діти, дак закон же оттої посполитої річи для кожного був рідним батьком. Не було тоді і чутки про ту гемонську вуню, па Україні не лаялись ще католиком; Єзуїти і патери не шинкували чоловічою кровю, маїнати не топтали закону і не знущались над козацькими привілеями. Добре тоді жилось на Україні, тільки не мині, я блукав по сьвіту, як і тепер блукаю, і не бачив кінця моїй лютій муці. Скільки разів намірявсь наложити на себе руки, а нічого не вдіав: повішусь — гилляка зламасть ся; бурхнусь в воду, щоб втопить ся — плаваю, як цурупалок; звалюсь з високої скелі в глубокий бескид, або у кручу — і скочусь неначе те покотило, не забившись. Тільки ще гірш, — видно, прогнівляв Господа, бо кожен раз, після таких замірів, торба моя ще важча ставала... Дуже таки обридло мині вештати ся по осоруженному сьвіту в нудьгою, та з отсїєю торбою; піду, думаю собі, ще в пекло, хоч буде гірше, та иньше, як там кажуть люде. От і став я шукати знахарів, та усяких характерників і розпитувати дорогу у пекло. І довго я розпитував про ту дорогу: одні казали — держи в праву руку, на схід сонця, де проклали зірочки дорогу у Русалим, а другі раяли: іди, тай іди позастріч як іде Волосожарь; а деякі ще иньше направляли: от як птиці летять на зиму у Вирій, то туди держи шлях, тільки лівійше. Оттак я ходив, ходив, і таки напав на таких, которі сказали мині, що недалечко од Почаєва, у Галицькій землі є висока, превисока гора, а у тій горі є дупло, відкиля на наш

світ вилазять із пекла чорти. Довгенько таки блукав я по Галицькій землі, поки знайшов тамечки таку бабу-ягу і превелику чарівницю, що добре знала дорогу у пекло, бо й самій доводилось не раз там бувати. Не хотіла було вража баба мині казати, та як висипав я їй на стіл жменю дукатів, то от вона зараз і згодилась. „Так, чоловіче, — каже, — не дійдеш ти до пекла, не здержиш того пекельного вогню, а от, як я тобі дам напийте ся чортового зіля, то сама земля під тобою розступить ся і ти зараз опиниш ся у пеклі, а там вже роби, що сам знаєш“. — Зварила отто баба-яга в горщечку якесь зіля, пошептала, пошахривала над ним, накрила покришкою і повела мене в глибокий яр, та ідучи усе приказує: „Не оглядай ся назад, не оглядай ся!“ Дійшли ми до величезного каменя, а кругом його ріс густий чагарник; от вона мині й каже: „Сідай же, козаче, біля сього каменя, звідси прямий і найблизший шлях у пекло. Як випеш отсе зіля не оддыхаючи, то сама земля під тобою розступить ся і ти разом опиниш ся в самісінькім пеклі“. — Сів я біля того каменя і зараз випив те зіля, дуже вонюче і гірке. І двох гонів не одійшла од мене баба-яга, як затуркотіла і заворушилась підомною земля, заколихав ся камінь, щось загуло і мене нараз потягнуло в глибини... Глянув я в гору, так те дупло здалось мині неначе маленьке віконце. От так осідала підомною земля, осідала, аж поки не стукнув ся я об пекельні ворота. Були вони кам'яні, дуже товсті і широкі, і од великого жару потріскались. Глянувши у щілину — так мині і блиснуло у вічі усе пекло. Як раз підомною стояв залізний стіл, так розпалений, що аж побілів, неначе сонце сяє. Кругом того стола сиділа чортяча старшина, а самий найстарший сатана роз-

ліг ся на високому двиглику. Побіля старшини товпились чорти і чортенята; деякі з чортенят чіплялись за павутину, а инші визирали з тріщин. Чорти об чімсь радились і гвалтовно гомоніли, часто згадуючи Ляхів і козаків. Став я прислухувать ся, аж чую, найстарший сатана і каже: „Зібрав вас, панове чорти і чортенята, щоб порадить ся з вами, що нам на сьвітї робить з тими анахтемськими Ляхами і козаками?... Згнущають ся вони над нами тай тільки; не боять ся і не поважають нас, з того сьвіту женуть іроди!... Невгомонна шляхта розпоїла венажиною половину моїх посланців, чортів, а другу половину завербували собі в товариство ті смаровози, розбишаки, козаки-Запорожці. Та не тільки козаки на тїм сьвітї обіждають нас, а в самісїнькім пеклі небезпечно від них: з чистилища швендяють собі у пекло люльки палить, неначе в коршму, або в шинок який!... „Чи чули ви, — каже сатана, показуючи в гору, — щось гуркнуло біля воріт; духом чую, що се мабуть який небудь псяюха Запорожець, — з того сьвіту лізе в пекло на наше безголова!“... Духом чуєш, — кажу собі, — постривай лишень, ще й оком своїм діявольським побачиш!... „На тїм сьвітї, — знов почав найстарший сатана, — таку силу забрали Іродові котолупи, — Запорожці, що й Татар і туркоту лушать, а вже що роблють з жидовою, дак і ми, дарма що чорти, того не вигадась у пеклі. Біда з ними, тай тільки, — каже, — почухавши потилицю, — чого вже я не роблю, чого не вигадую, нічого не вдію з діявольськими синами. Вигадав, отто, їм тих Аріян, запровадив школи і друкарню в Рахові і Білгераї, думав от заведуть ся за ту віру, так ні, бачу, не одуриш: не тільки крови не пролило

ся, а і мономахії*) між ними не було! А на соймі так розумно псяюхи порадилися, хоч би так і нам чортам. „Яке нам діло“, — одказали, — „до їх віри“ — себ то у Аріяна, — „аби вони були вірними синами і оборонцями річи посполитої!“ Не сучі сини як вигадали, аж шолуди тоді на мене напали, трохи в серця не сказивсь!.. Теперечки тільки мині й надії, що на те католицтво і патерів; дак я отсе здав ся на шого Фарнагія, чи не налагодить він того діла, щоб яким небудь побитом розбить те гефонське братерство Ляхів з козаками; так минуло вже кілька років, як не маю від його ніякої звістки... Гей, Фарнагію! гримнув найстарший сатана, стукнувши кулаком об стіл так, що аж іскри всіх чортів обсипали і чортенята, мов груші в осени, посипались із стелі на долівку. „Фарнагію! появись!“... По другому покрику сатани, швидко вискочив з землі, неначе овражок, патер з проголеним тімням, в чорній капотці, себ то в сутанні, низенько вклонив ся, тай спитав: „А чого вам треба, пане сатано?“ — „Тю на твого батька!“ — скрикнув сатана, зареготавшись на все пекло, — „по яківському се ти убраний?“ — „Се на мині єзуїтська одежа“, — одказав Фарнагій, всьміхаючись, — „дуже шпарко закликали, так не вспів у свої тілеса перекинуть ся“. — „Щож ти там робив?“ — спитав сатана, витріщившись на його. — „Те робив“, — каже Фарнагій, — „що з ласки вашої звеліли, щоб розігнать те райське братерство Ляхів з козаками; так отсе теперички з'єднав ся я з патерами єзуїтами і став між ними найстаршим, як вони там кажуть: од мажором, а де й глорію**), єнералом

*) Рукопашний бій без оружія, павкулачки.

**) Ad majorem Dei gloriam.

в персях. Та й моторні-ж з біса, сучі сини, ті сауїти! — додав Фарнагій, мотнувши вязами, — нічого корить, з ними обійдусь і без чортів. Отсе недавно тільки перебрались у Королівство, будемо запроважать школи, колегіяти, будувать кляштори і костели, а там, згодом і унію підсунемо. Оттоді вже заведуть ся Ляхи з козаками і почнуть один одного товкти та шпарить; а щоб ще гірш їх роздратувать, то ми деяких живцем замуруєм по кляшторах, деяких спалим, у иньших жили витягнем, не одному горячого сала за шкуру заліємо; на тім світї зробим їм пекло, і до віку вічного нас згадувати-жуть!“ — „Гляди, — перехопив сатана, — щоб того не сталось, що з Аріянами: хирява шляхта на соймі знов усе до гори ногами переверне!“ — „Не бійтесь, вельможний пане сатано“, — усміхаючись, одказав Фарнагій, — я їм вигадав таку тройчатку, чи пак дисциплінту, що як почустрим нею невгомнну шляхту років з дваїцять, то де той і глузд і гонір у їх подінеть ся; з панів переведуть ся на шолудивих кошенят!“... „Те-те-те! — скрикнув сатана, вискалившись, — спасибі тобі, Фарнагю, за твою вигадку! Дуже дякую... Теперички і сам бачу, що буде: розумному досить. На віки вічні розійдуть ся Ляхи з козаками. Ляхи, з лукавства та з гонорства, зведуть ся на не знать що, і дак одуріють, що жінки між ними стануть розумнійші од чоловіків. Вони будуть у жінок прихвостні, а нам воно й на руку ковненька... Накину я на їх німецького батька, московським морозом окочу, та ще жидівського пива їм наварю, тай нехай пють, поки не луснуть. А у тих смаровозів; козаків, спалю усї слободи, хутори і не оставлю ні одной церкви, усї віддам Жидам на аренду; зроблю з козачої матери мачуху і запроважу між ними панство!“ — Тай роз-

дратував же мене такою річю диявольський син! Як крикну я: „Брешеш, сатано, ніколи сього не буде!... І як стусону у ворота раз, в друге, та так їх з петлями, з прогоничом, і випер, та вкупі з ними і сам хряпнув ся як раз на самого сатану і всю чортову старшину. Чорти перелякались, та в ростіч, а я як ухоплю чорта-патера за ноги і давай ним, неначе келспом трощить бісів. Вони тікають від мене, а я мов помелом їх мету, та все дальш, та все дальш, у пекло пру, та пру; дуже таки розлютував ся і сам себе не тямив. А тут дивлюсь, неначе вулиця яка, усе казани, казани, з горячою смолою і сіркою, а у тих казанах киплять грішники; так я як ударю патером по казану, то він і перевернеть ся, горяча смола та сірка, неначе вогненна річка розливають ся, а душі грішників пишцать, як курчата, та ховають ся по кутках. Оттак добіг я до одного великого казана, і тільки заміривсь, щоб вдарить, коли дивлюсь, аж з того казана виглядують: моя мати, сестра і душі всіх тих, що я загубив; як заголосять: „Тікай, Марку, звідси, на сім світі ти нас не виратуєш, а тільки на тім!“ Як побачив я їх, то й патера з рук випустив; стою собі, як той теплень, та очима тільки лупаю. А тут де не взяв ся здоровенний чортяка, духом підхопив мене з заду, а чортенята навлітались і миттю приробили йому довгенні крила, тай помчав він мене у те саме душло, у яке спустив ся я в пекло. Може-б я випручавсь од того чорта, що мене ніс, так бісів син став крутить ся, несе в гору, та знай крутить ся, тай крутить ся, мов та дзиґа. Голова у мене закрутилась, не опам'ятав ся я, як він мене і на сей світ виніс... Прокинувся, дивлюсь, сижу я там, де мене яга посадила біля камня, і вже сонце встає із за гори; отто цілісіньку ніч

товк ся по пеклу!... З того часу, оттак як бачиш, знов блукаю по сьвіту, і того ліждав ся, що усе те здіялось, що намірялись у пеклі чорти зробити: брати стали лютими ворогами, Ляхи звелись на не знать що, запровожають гемонську унію, а церкви божі у Жидів в аренді“...

Як скінчив Марко своє оповідання, вони дійшли до високої могили, од котрої простяглись дві дороги, одна просто, а друга пішла у праву руку. Був полудень і сонце дуже припікало. Марко і Кобза ввійшли на могилу і посідали, щоб трохи одпочить.

— Скажи-ж минї, Марку, — спитав Кобза, як бачу ти усе знаєш, що-ж теперички буде з нашою Україною?

— Що буде, то один тільки Господь знає, — одказав Марко, понурившись, — а те що було, усі знаємо: Гетьмана Косинського в Бресті живого замурували свуїти у Августинським кляшторі; у Варшаві Наливайку спалили у мідному бику; в Острияницї жили витягли; в Подуруса живого зідрали шкуру і тисячі ще других замордували лютими муками... Теперички знов потече річка крови; побачимо, що то зробить Хмельницький, чи поможе йому Господь милосердний одчхнуть руський люд од дрянїжних Ляхів і прихилить його до єдинородного з нами народу, до одної матери нашої православної церкви!.. Тодї вже ніхто на сьвітї не розібе нашого братерства, хоч увесь сьвіт стане за Ляхів!.. Прощай же, козаче, — додав Марко, вставаючи і скинувши очима на дорогу, що пішла у праву руку, — прощай, се твоя стежка. Минї здаєть ся, що ми з тобою не раз ще стрїнемось на тїм полі, що

орють шаблю, сіють смерть і поливають чоловічою кровю, думаючи, чи не виросте на ньому щасливіша доля задля людей..

Кобза і Марко обнялись, пильно глянули один одному в вічі і розійшлись кожен по своїй дорозі.

V.

Довго стояв Кобза на могилі проважаючи очима Марка; вже й гора його покрила, а йому здавалось, що Марко ще дивить ся на нього своїми вірлоокими очима і ніби чує поважну його мову. Жалем нило серце у Кобзи по Маркови; однак як уже він не коверзував, щоб виратувати його і навести на стежку спасеня, а нічого не здужав вигадати.

Над вечір приїхав Кобза у велику слободу. На майдані збилося богачько народу; якоесь похмуро озирались вони і об чимсь радились. Глухо розносив ся по майдану їх гомін, ніби приток води, далеко десь рвав греблі і хвилі буркотіли, розливаючись по долині.

Побачивши січовика громадяне оточили Кобзу і стали його розпитувати...

— Чи заступлять ся-ж то за хрещений люд наші запорожчики? Чи вони допоможуть нам заборонити сьвяту віру і наші козацькі вольности?...

— Як таки не заступить ся, люде добрі, — одказував Кобза, зупиняючи коня, — на теж вони й січовики, щоб боронити сьвяту віру і хрещений люд; та вже і Хмельницький у коши, щось радить ся і порядкує...

— Чули, чули, загомонила громада, — прислав він і до нас гінця, привозили і грамоту з Київa, од владки, і він благословляє нас на

рушення!... Оддячим диявольським синам, — гукали громадяне, — оддячим!...

Усюди, де не проїздив Кобза, народ ворухив ся; усюди вже запобігли гонці Хмельницького в грамотою од владики, і нараїли люд на сьвяте діло. У сі слободи, пограничної з Московщиною України, не заходили ще жовніри й ксьондзи, не шинкувала і жидова, так ніхто не боронив рушенню слобожан.

На четвертий день пути, з високої гори, Кобза побачив село Липарі. Дуже затокотіло в його грудях серце, коли глянув на рідне село. Усе, що тільки було у нього милого на сьвітї — сужена, мати, сестра, усе неначе живе стало перед його очима. „Чи живі ж вони, чи здорові?“ подумав Кобза замислившись. Змїнив ся він на виду і брови насупились, як спало йому на думку запитання Марка: „А хто тобі поручить ся, що сужена твоя й досї тобі вірна, й досї тебе кохає?“ „Нї, нї, заспокоював сам себе Кобза, — Зїнька мене кохає; душі в собі не чує, вона чесного роду і не накине на себе недоброї слави!“...

Було вже за полудень. Слобода геть-геть простяглась по над річкою і хати оточені вишневими садочками, привітно виявлялись із-за липових і клинових зарослів. Кобза став приглядувать ся, щоб побачить свою рідну хату, як із вулички, по дорозї, напроти його вийшло весїля. По переду, біля червоної корогви, казились п'яненські молодиці і стара баба: танцювали, вибивали тропака і крутились із парубками; дальш йшли молоді, а за ними музики, бояре, дружки, дівчата і народ і співали весільної; „Не бій ся, матінко, не бій ся, в червоні чоботки обуї ся... а-у!“...

Кобза як не випинав баньки, щоб розгледїть молодих, однак не розгледїв: одно далеченько,

а друге в юрбі за народом, — не видко. Тільки побачили молодиці Кобзу, зараз підбігли до нього і зупинили коня.

— Січовик, січовик! — заторохтіли вони, хапаючи його за чоботи, злізай з коня, злізай, випемо по чарці, потанцюй з нами!

— Тривайте, — гукав Кобза, — глядіть, щоб кінь не забив котру.

— Не злякаємось ми ні тебе, ні твого коня, верещали п'яненські молодиці, — злізай кажуть тобі, а не влізеш, то ми й самі зволочем тебе!

— Оттак налигай ся, — озивав ся Кобза, злізаючи з коня, — що й мене не пізнали?

— Павло! Павло! — (так звали Кобзу), скрикнули деякі молодиці, — чи сеж ти?

— А тож хто!

— Чи тиж живий? — питали вони, прозоре на його дивлячись, — була-ж така чутка, що ти вже вмер.

— Брехали їх батька сини, тай вони з ними, — одказав Кобза зареготоввшись, — а ви мині скажіть, чи живі та здорові моя Зінька, ненька, сестра?

— Зінька! — озвались молодиці, ударивши руками об поли, — оттаке спитай?

— Ох лихо! — загомоніли деякі одступаючи, — щож теперички буде?

Поки оттак перекинулись словом, підійшов старший дружок з пляшкою, щоб почастувать січовика.

— Павло! — скрикнув він, витріщившись на Кобзу і випустив із рук пляшку з чаркою, — не в добрий же час тебе сюди принесло!...

Всі журливо дивились на Кобзу, куди поділись жарти й сьміхи, а тимчасом надійшли й молоді.

Побачивши Кобза, молода з жахом одступила назад, а Кобза глянувши на неї, змінив ся на виду і побілів як крейда. Перед ним стояла його сужена, Зінька, висока, сановита молодиця, в гризетовому очіпку, повитому тонким серпанком. Коралі й дукачі як жар горіли на її повних грудях. Музики і співи замовкли, усе неначе вмерло, і народ, обступивши Павла й Зіньку, дивились на їх, притаївши дух.

— Зінько! — стиха промовив Кобза, укорливо дивлячись на неї, — так то ти додержала свого слова?

— Козаче, — одказала Зінька, схиливши на груди свою голову, — мене завірили люде, що тебе нема вже на сім сьвітї... Матуся мене приневолила...

— Матуся приневолила, завірили люде, а ти швидко повірила, згодилась і на віки занапастила мою долю!..

— І свою, козаче! — Зінька затулила хусткою очи і гірко заплакала...

Одни із старостів, з сивим вусом, підійшов до Кобзи.

— Слухай, козаче, — сказав він, узявши його за руку, — доля одчахнула од тебе твою сужену, а Бог з'єднав її з другим!... Іди-ж собі до твоєї неньки і заспокой стареньку, бо й вона дуже за тобою вбиваєть ся!

— Ідїть, ідїть, чого стали? — гукали деякі старости і дружки, — не номожеть ся, нічого розмовляти!

— Не піду, — скрикнула Зінька не своїм голосом, озирнувшись на молодого, — нехай з ним ті йдуть, що мене завіряли, нехай живе з тією, котра мене приневолила!...

Зінька зірвала з себе квітки, очіпок, рванула намисто, і коралі й дукачі посипались на вешлю.

— Павле, — заголосила вона, кріпко обхватуючи руками його шию, прости мене нещасливу, я од тебе одрікалась, одрікаюсь тепер і од світу божого!

Ледви розвели руки Зіньки і одірвали не-богу од Кобзи. Весіля стало неначе похорони: ті молодиці, що співали і казились, захлипали, веселе товариство і приданки повісили голови, а молодий стояв як опарений, понурившись і не посьмів й очий звести на Зіньку.

— Рятуй мене Павле, — голосила Зінька, пручаючись як не самовита, — рятуй мене нещасливу! — і зомліла на руках старостів і дружок.

Черезва повернула назад у село. Попереду несли Зіньку, розпатлану і розхрістану, неначе мертву; за нею народ, а позад усіх йшов молодий, похнюпивши ніс. Зостав ся тільки Кобза на тім місці, де побачив Зіньку, і де які з приданків збирали розкидане намисто й дукачі. Довго стояв бідолаха замислившись, а там, знявши кабардинку, глянув на небо і важко зітхнувши, промовив:

— Мій Боже милий! Дякую Тобі, що звів мене з Марком, не піду я по його дорозі, погоряю ся Тобі, нехай буде надомною свята Твоя воля!...

З остатнім словом Кобза перехрестив ся і пішов до матери. Стара сиділа з дочкою на призьбі і здалека вгледіла сина. Не чулась вона, як кинулась йому на зустріч, повисла на шию і тулила його до свого серця. Вона думала, що на віки стратила сина, аж несподівано, неначе сам Господь повернув його до матери. Однак не-

радісно, а смутно гледіла стара на свого сина: таке вже Бог дав серце матері, що коли її дитина жива і здорова, то щоб була і щаслива, тоді тільки його і задовольниш.

— Сину мій милий, сину мій любий, — журливо промовила мати, — не радісною вісткою тебе стрічати-му...

— Знаю, мамо, знаю, — перехопив Кобза, — стрів ся з нею... Нехай її Господь помилує...

Кобза привитавши сестру, оддав їй свого коня розсідлать, а сам в матерію увійшов у хату і помолившись перед іконами, стиха промовив:

— Не жури ся, матінко, ми усі ходимо під Богом, нехай же і воля Його буде над нами!

— Нехай, сину! — одказала стара, перехрестившись, — не покине Він нас Милосердний!

Увійшла в хату й сестра, і з матір'ю посідали поруч Кобзи, і радіб то побачивши його живого й здорового, і смутні, дивлячись як він бідолаха, звисивши на груди голову, понуро гледів на долівку.

Стали вони йому отто розказувать, як Зінька убивалась почувши, що його десь на війні убили; як мати і родичі улещали її і приневолювали одружитись із Петром, і як вона довго одмовлялась, та вкінці і згодилась: отто у суботу дівичвечір одбули, — а в неділю повінчали.

— У саму ту часинку, — думав собі Кобза, — як я побачив ся з Марком, — її заручили, а як слухав його оповідання, її повінчали!... Мабуть і того карає лиха доля, хто з ним і стріньєть ся!

Того-ж вечера зайшов до їх у хату Остап, син сусіда, молодий ще парубок. Уляна, — так звали сестру Кобзи, — глянувши на його, почервоніла як калина, і Остап якось понуро озирає ся

на неї. Кобза зараз побачив, що вони один одного покохали. Не помилився він, однак Остап ще не залицявся; не до весілля було, коли, як кажуть люди, село горить, а тут треба ратувати рідний край.

Як повечеряли, щось притяма убігло в сїни і дуже хряпнуло дверима. Уляна тільки що одчинила двері, щоб глянути, кому-б се бути, як ускочила в хату Зінька. Неначе несамовита, страшно було і глянуть на небогу: в одній сорочці, розхрістана, розпатлана, щоки горять, з очей іскри сиплють ся. Така страшенна!...

— Де мій Павло? — скрикнула вона, хижо озираючись, — де його поділи, де?!... — він живий... я його бачила?...

Усі боязко дивились на Зіньку, Кобза первий кинув ся до неї і притулившись до грудей, чуло промовив:

— Зінько! заспокой ся, я од широкого серця тебе прошая, нехай тебе так і Господь помилює!

— Де мій Павло, — голосила Зінька, хапаючи за груди Кобзу, — віддайте мині його, він мій!...

— Зінько, та яж перед тобою, хіба не бачиш? — одказував Кобза, чуло дивлячись їй в очі.

— Його голос! — белкотїла Зінька, прислухуючись. — Павле! — питала вона, — де ти? не цурай ся мене, оборони од влих людей... мене отруїла рідна ненька... ратуї!...

Зінька притулилась до грудей Кобзи і зомліла на його руках...

За Зінькою слїдком прибігли її мати, чоловік і ще кілька бабусь, в плачем вони вхопили небогу і, як неживу понесли до дому. Кобзина мати, сестра й Остап пішли провести нещасливу;

а Кобза на самоті, схилившись на стіл, облив ся гіркими, потім устав і од широго серця помолив ся Богу. Теплая молитва звалила в його душі важку гіршу і він трохи заспокоївсь...

Минуло кілька днів, Зіньці усе ставало гірш, та гірш; горіла вона, неначе вогнем її палило, нікого не пізнавала і мусіла її дуже пильнувати, бо у ночі схопить ся і сама не зна куди біжить, як павіженна.

Що дня навідував ся Кобза до Зіньки; на його руках вона і душу Богови віддала. Йому-ж довелось її і поховать, бо од жалю мати занедужала, а чоловік не знає куди і подівсь. Шукійницю, опріч Кобзи, його матери, сестри й Остапа, ніхто і на кладовище не провів. Бо у те урємя наступили тяжкіі часи на Україні. Кожний одцурав ся од всього, що тільки єсть милійшого на світі чоловікови: роду, худоби і кохання. У кожного одна була думка, одні заміри: оддячить лютим врагам і заборонить сьвяту віру і рідний край од свовільних Ляхів і дряпіжних ксьондзів...

Тільки що настав великий піст, так зараз, скрізь по селах і хуторах, стали пекти сухарі, різать кабачів на сало, і усї ті запаси розвозили по лісах, по пушах, і закопували в землю. З Рильська, Путивля і Білогорода повернулись бувалі козаки, що після побиванок під Кумейками, на Говтві і Стариці, позаходили до якого часу в Московщину з Гунею і ще деякими ватажками. Понавозили вони з собою рушниць, пістолів, ратищ шабель і великі запаси пороху й олива. А з запорожя понаходило таки чимало братчиків-січовиків. Давали вони войськову пораду, збивали народ до купи і наставляли сотників і тисяцьких...

Після великодних сьвяток гонці в Запорожя дали звістку, що Богдан Хмельницький поверта-

еть ся вже од Криського Хана і веде з собою орду, і щоб народ розходивсь по лісам і рушав ік Лубнам і Переяславу. Тільки і повоставались на страх божий при своїх дворищах старі і немочні, а остатні розійшлись: деякі з дітьми помандрували у Московщину, а другі молодиці і дівчата поплелись собі за козаками.

Кобза з Остапом помолившись Богу, попросились із своїми крвними і потягли з сіромами у гай. Простували вони до Лубень, невеличкими купами, кожний по своїй стежці, бо були між ними такі люде, що направляли їх темними лісами, щоб не виявить сили перед Ляхами, особливо стереглись вони проходячи побіля замку князя Єрмії Корибута-Вишневецького, того, що православний народ за його лютість прозвав кровопийцею.

VI.

Недалечко од Лубен, над річкою Сулою, на високій горі із за одвічного лісу виринали башти стародавнього замку князів Корибутів-Вишневецьких. По високому почорнілому даху, темних мурах, вкритих мохом і плісняю, по обваленим підпорах, що уремя неначе шашель поточило, видко було, що не оден вік минув, як стоїть ся будівля.

Рід Корибутів-Вишневецьких іде од Корибута, сина великого князя Литовського Ольгерда Ієдиминовича, народженого од Тверської князівни Уляни Олександровни. Князі Вишневецькі владали на Україні великими маєтностями: од границі царя московського до Києва і от річки Десни аж до Говтви, понад Дніпром, увесь край належав Вишневецьким і прозивавсь Вишневецьчиною.

Князі Вишневецькі держали православну віру і були заступниками руського народу. Скрізь по городах і селах набудували вони монастирів і церковів; за теж і народ поважав їх рід і підчас якої невгоди йшов за своїм князем на оборону рідного краю і віри православної. Князь Дмитро Іванович Вишневецький в чотирнайцятomu віці служив московському царю Івану четвертому і воював по його царському указу з Татарами і Черкесом. Князь Михайло Михайлович Вишневецький був жонатий на дочці волоського господаря Раїні Могілянці, двоюродній сестрі Київського

митрополита Петра Могили. Од сего то подружжя народив ся Єремія. Єремія, після смерти батька востав ся хлонятком і мати, щоб заборонить сина от латинства, оддала його на руки своему духовнику, архимандриту Густинського монастиря Ісаї Копинському*). — Так Господь же не протяг її віку і молодого князя оддали на руки його дядькови, католику, Константину Вишневецькому. Одвак княгиня Раїна вмираючи зарікала сина це піддавать ся католицтву. „Сину мій“, — казала вона, благословляючи Єремія, — „коли ти не покинеш нашої віри, то і Господь Милосердний тебе не покине, і благословеніє моє по весь твій вік буде над твоєю головою; будеш ти і твій рід у богацтві і великій повазі у людей; як-же не послухавш матери, то я тебе прокляну в того сьвіта, а Бог і люде од тебе одступлять ся і рід твій викоренить ся“. — Не послухав ся таки Єремія матери, і так воно сталось, як вона йому пророчила: Єремія стратив своє богацтво, а з смертю сина його Михайла, що був обраний на польське королівство, урвав ся і рід Вишневецьких-Корбутів..

Єремія хижий од роження і вихований ще в єзуїтських школах, в запеклій вражді ік православію, принявши латинство став найлютішим гонителем православного люду. Князі Вишневецькі ніколи на Україні не проживали, а деколи тільки навідувались, бо владали ще великими маєтностями на Волині, Поділю, Галичині й Литві. Єремія, як оженив ся на Гризильді Замойській, переїхав у сей замок на житя з своїм посемейством. Не по своїй волі він тут осадивсь, були то заміри єзуїтів,

*) Ісая Копинський був згодом митрополітом Київським.

щоб орудуючи руками і силою князя, при-волю-
вать православний люд до унії і запроваджувать
латиньство. Тяжко докоряли у ті часи бідолахам,
дряпіжники ксьондзи; волосє до гори підіймаєть
ся, читаючи про ту незгоду літописню скрижалю,
написану слъозами і кровю замордованих мучени-
ків. З живих здирали шкуру, пробуравлювали очи,
кишки вимотували, жили тягли. Церкви божі від-
давали Жидам на аренду, діти zostавались нехре-
щені, парувались невінчані, вмирали без пока-
яня, ховали покійників без християнського поgre-
бенія. Князівські челядици, яропужі Ляхи, веш-
тались по містечках, селах і хуторах, і що схо-
тіли те й робили: забирали у селян остатню ху-
доду, на очах батька й матери насилували дочок.
в церквах бенкетували і знущались над божою
сьвятинею... Нема на сьвітї нічого лютішого і між
хижим звїрем, як Ляхи прибравши до рук силу,
і чорт того не робив з горшками, що вони діяли
з люльми... Після побиванок у 1637 року під Ку-
мейками, і у 1638 році на Говтві й Стариці стали
Ляхи запроважувать унію і тож по лівому берегу
Дніпра. По приказу Єремїї богацько вже захопили
православних церков і монастирів і попередроблю-
вали їх на костели і кляштори...

Переїхавши на Україну, Єремїя на диво об-
новив предківський замок. З обох боків старої
будівлі прибудував ще по крилу покоїв і з'єднав
їх кружганками, а по середині, і к саду над са-
мою кручею неначе повис просторий ганок. Дуже
закрашував будівлю той ганок, убраний на около
і по сїдцях мармуровими обличами і деревами
з заграничних сторон, пересаджених у величєнних
дїжках, окутих зелїзними обручами. Яких там між
ними не було дерев, кушів: на иньшїм попростя-
гались такі листи, що під одним три чоловіка схо-

вають ся од дощу, а на других такі дрібненькі, як пшеничні зернятка. Одно стовбом подралось до гори, або гадюкою скрутилось, друге кущем розпустило свої віти і листва, неначе шовкові китиці, повисла аж до землі, і вся та заросль, вкрита цвiтом і квітками і до шмиги розставлена купами, здавалась зачарованим садом-раєм земним. Дикі пущі, що оточували на около замок, тисячами рук перероблені на паркову садовину: сотні дубів, лип і клинини в кілька обхватів, зрубано і скрізь попростягались доріжки, порозкинулись грядочки і усяка квіточина. З далека провели і зібрали родники, течії, і ціла річка води текла у сад, гула як на лотоках, місцями переливалась по перекотах і гуркотіла вливаючись у Сулу, а місцями великі бризки кришталевим стовбом стрибали до гори і наливали сажалки, обложені плитовим камінням. Аж із Переяслава понавозили величєнних камінюк і понакладували гори скель, ніби так сам Господь їх поробив... По всьому саду наабудували гульбищ, печер, халабудок і усяких панєських ви-требєньок.

Перед замком, по Лубєнському шляху, за остатні чотири роки, неначе який город абудувавсь. На просторому майдані, біля мурованого костєла, стояли курені на три тисячі кварцянного війська, та офіцини чи що, задля дворової чєляди і приїзжої шляхти. Од майдана йшла ціла вулиця шинків, корчем, ятків з жидівським крамом. Оддалік од сєї будівлі, біля ставка, стояв ніби замок який, оточений лісом; то була князівська псарня з стаями і якимись офіцинами задля псарів доїжжачих, та ще якихсь лакизів.

З того часу, як Єремія осадивсь на житя в Вишневеччині, гості ні на часинку не переводились; що дня одні виїздили, другі приїздили;

що дня були й проводи й стрічі. Князї, магнати, значні пани і шляхетство, з жінками, з дітьми, приїздили з Литви, Королівства, Волині, Поділя, Угорщини, Волощини, і бавились по цілим місяцям. Зо всього сьвіту навозили у замок найдорожших напиків і в'їсного. Аж з Рейну і Угорщини бочками провадили рейнське і усякі напикки; з Ковеля меду, з Київа бакалію, од Дніпра і Дону усяку рибу, кавяр, балики.

Гуляли Ляхи, бенкетували, а народ бідував, знищив ся. У робочу пору тисячами вигонювали розкопувать дороги, гатить греблі, насипать розкоти, розчищать садові парки. А щоб шляхта і челядинці князя не сиділи голодні, з кожної хати брали одсипного і десятину. Невелика ще біда сї побори, колиб не осоружна шляхта збирала їх; вештались вони по селах неначе дряпіжна Татарва, і часом заберуть усе до нитки, а деколи, як не сховаєть ся гарна дівчина, або молодиця, то і їх прибгають.

Оттак гуляли Ляхи, порались ксьондзи, дуріли, кавились, точили сльози і кров народа; їм і байдуже, що бідолахи допивають уже нестерпучу. Удака під Кумейками, на Говтві і Стариці завязала їм очи; не бачили вони, що на округи їх дїєть ся, і в голову собі не клали, яке лихо стереже. От і теперички поваїздили до князя гостї: з Литви — приїхав Ольберт Радзивил з панами і своїми челядинцями, усе шляхта; з Корця — родич Брешїї, князь Корецький з дочкою; з Немирова — князь Четвертинський, з Клевані — князь Чарторийський і богацько ще других значних панів із жінками та з дітьми і своїми маршалками.

VII.

Найдорожшим гостем Єремії був князь Четвертинський. Ось яка тому причина. Князь ісповідував православну віру і кріпко тримав ся свого закону. Як біля його не захожувались єзуїти, яких бісиків йому не підпускали, а нічого не вдіяли; та вже чого вони не зроблять, як до чого припаде, здасть ся і сам сатана не вигадас, іскушаючи праведників, що викOVERзують ті єзуїти.

У князя Корецького була одним одна дочка, така гарна, уродлива, що кращої, здавалось, у цілім королівстві не було. Не один із магнатів і князів убігав ся за князівною, не один і залицяв ся і кожному довелось, у свою чергу, покоштувать гарбуза. Вже думали, чи не налагодилась князівна до кляштору, бо дуже була набожна, усе тільки й бавилась із мнішками та з патерами. Гостюючи отто раз в Заславлі у Сангушок, у перше довелось їй побачить отсього князя Четвертинського. Князівна хутко до його прихилилась, тільки з ним одним танцювала, розмовляла і гарзд таки причарувала й його до себе. З сього часу Четвертинський частенько навідувався до князя Корецького і по всій Волині пройшла чутка, що неприступна панна сама запобігла Четвертинського. Увесь край дивувався, що які лицарі, які магнати залицялись за князівну, а вона ні на кого не глянула, а сього нужденного, миршавого і вже не молодого

притьмом покохала. Ось як виявлялась ся загадка : князівну з малку виховували в кляшторі якихсь-то візиток, під дозором єзуїтів, не в страсі божім, а, як кажуть, у страсі сатанинськїм... Як обтинають крильця пташечкам, щоб вони не позалїтали, так і її небогу приборкали, однявши од неї власну волю, хїть і самоїстність. По шіснацятому року князівна мусїла з кляштору повернуть ся до батька, — матери у неї не було, вмерла. У той день, як їй виїдять, післали її шнїшки в каплицю, помолить ся чудотворній іконі Матери Божої, щоб вона милосердна не покидала її і за мурами кляштора. Проживши з малку в кляшторі, князівна лякалась своєї волї; здавалось їй, що тільки й сьвіту, тільки й щастя в тих мурах, що покидала. В каплиці не було нікого. Князівна увійшла одна смутна, з гнетучим серцем і облившись сльозами упала перед іконою і стала молить ся. Коли чує, віби то од самої ікони поважний голос: „Моя любая дитино, заявляю тобі мою волю: мусиш визволить з схизми немировського Четвертинського і одружитись із ним. Не журись, коли на сїм сьвіті не будеш щасливою, бо на тїм уготую тобі вічне панство!“ Почувши волю Божої Матери, князівна затріпотїла і простягшись на помості крижом, довго лежала як нежива; потїм хутко встала і зложивши на хрест рученята, од щирого серця промовила: „Да буде воля Твоя сьвятая надомною недостойною!“ Князівна вийшла з каплиці з веселим серцем, так їй легенько стало на душі після того чуда, що Матїр Божа сама виявляла їй свою волю. Не знала вона бідна, що та воля була не Милосердної Цариці, а ошуканство дряпїжних єзуїтів.

З сього часу у князівни була одна тільки думка: як-би заповонить Четвертинського і визво-

лить його з багна схизми. Минули три роки і князівна на диво пишно, величаво розцвіла. Ціла ватага лицарів, магнатів увихалась біля її ніжок і ні разочку ж то не спало їй на думку — змінити волі Найсвятшай Маткі; а князь Четвертинський так уже в неї закохався, що й себе з дуру не тямив. Як побачили єзуїти, що заміри їх дозрили, звели ксьондзови Заленському, що неодлучно жив при Єремії, довести діло до кінця. Так отто Єремія й запросив до себе в гості князя Корецького, а князівна попросила Четвертинського провести її до Вишневецьчини.

Все зробилось як бажали єзуїти. Збитий з пантелику князь Четвертинський не здужав більш боротись з своїм коханям і на все згодивсь. Наступив давно жаданий день, у которий Четвертинський мусів одректись од віри своїх предків і одружитись із князівною Корецькою.

Єзуїти дуже радувались і втішались своєю вдакою; вони знали, що за князем не одна тисяча православного народу прихилить ся до унії і його помістя вкриють ся костелами і кляшторами...

В замку Єремії готовили бенкет, якого ще на Вишневецьчині нікому не доводилось бачить. З княжеських льохів викочували бочки з ренським і барилла во всяких напінках. Тисячі бутельок виставляли рядочками. У кухні неначе некло яке палало; на майдані перед замком вкопували ристовання задля огневих штук. Войськова шляхта обїжджала коней, пробувала зброю і готовилась на випередки і турнії. З слобід і хуторів нагнали народу тисячами; рівняли дороги, підгачували греблі, у парку прочищали підземні труби задля фонтанів і кашкадів, і розчищали доріжки.

З ранку сього щасливого задля католиків дия якісь полупанки в срібних вилогах на баских

і убраних конях розїзжали геть по околиці з сурмачами і оповіщали народови, що сьогодні перед обідом князь Четвертинський приймає свята католицьку віру, а над вечір повинчасть ся з князівною Амалією Корецькою, і що день закінчить ся весільним бенкетом.

Заявляли отакечки не з тим, щоб запрошувати народ на те весілля, ні, то був тільки звичай великих панів, маґнатів, бо і замкова брама не одчинялась сірошам і голоті. Парк теж оточувала вартова сторожа, так ніхто з селян і не побачив, як князь Четвертинський одрік ся од батьківської віри, і як його повинчали з Ляхівкою. Почули тільки гук із замкової гармати, раз перед полуднем, а в друге над вечір.

VIII.

Ярко освітілись салі, кружтанки і кімнати княжеського замку. Тисячі воскових свічок палали в сторучних ліхтарях і паникадилах, що неначе стяжки, зіткані в кришталевих ниток спускались із стелі і висвічувались як блискавки в горобину ніч. Стеля і стовби блищали золотом; зложенні з найдорожчого дерева поміст вилискував ся як замерзле плесо. Над вікнами висіли з вигаптуваними на їх птицями, звірями, квітами і визерунками, а двері і мармурові коминки вершились великокняжими гербами: на червоному полю погоня. По кружтанках і бокових покоях стояли столи, заставлені туровими рогами, келїхами і чарками з чистого золота. Яких потрав, закусок, лагомін і напиків не було на тих столах?... Що тільки милосердний Господь сотворив задля цілого сьвіта, то усе там склалось до купи задля одних тільки панів... Бенкет ще не починав ся, ждали, поки одягнуть і спорядять молоду княгиню. Тимчасом маґнати і великі пани, пані і панянки зібрались у кімнатах княгині Гривельди; а ротмістри, хорунжі і шляхетство ровхожували собі по салі, гомоніли, крутили вуси і бряжчали бронєю й острогами. На приганку під стелею містилось може чоловіца з сімдесят княжеської музики і співаків; у вікна заглядали сотні голов простої челяді. По того-

часовому звичаю маґнати і великі пани не боро-
нили своїм служанням дивить ся на їх бенкети
й ігрища, тільки у сю добу не багацько назбира-
лось того люду, бо побоювались, щоб не понахо-
дило бурлацтва і гайдамак, що цілими ватагами
вештались по лісах, а пустили тільки замкову
черню. Однак як не пильнували вартові жовніри,
а деякі з чужих прокрались таки у парк, бо
в одно вікно заглядав Кобза, а біля його стояв
Остап.

Як одягли молоду княгиню, увійшов у салю
Єремія, ласкаво привитав панів і оддав музиці
приказ бути на готові. Єремія був з себе висо-
кого росту і сухорлявий. З під широких, нахму-
рених брів хижо, вовчим поглядом визирали
його сірі як полуда очи; уста завжди усміхались,
ніби судоргою так звело їх на віки, а довга, руда
борода закривала груди. Обличю князя найгірш
додавало лютої високе чоло, з глибокою мор-
щиною між очима і чуб шорсткого волося, що не-
наче щітна стремів до гори. Єремія одягнений був
у багатому кунтуші з срібними китицями і шну-
рочками, шалевим поясом підперезаний і в жовтих
сапьянцях; біля боку моталась карабеля, обсажена
самоцвітами. Виглядав він сановито, піднявши
голову і трохи перегнувшись назад, що виявляло
в йому і панську пиху і лицарську відвагу. Князь
вийшов з салі, а слідком за ним і шляхетство,
запрошувать панянок на той танець, що по двоє
ходором ходять та розмовляють.

Тільки що виявилась на дверях перша пара,
разом заторохтіли барабани і заграла музика. Єре-
мія по переду вів молоду княгиню, у другій парі
йшов молодий з княгинєю Гризельдою, а за ними
маґнати і шляхетство. Молода княгиня усіх заслі-
пила своєю красою; здавалось, тільки її одну

і видко було. Йшла вона неначе та лебедочка плила, в білім як сніг убраню. З під віночка білих квіточок хвилею спадала аж до землі пелена, зітканая буцим в павутини; на віночку, грудях і по всій сукні блистїли як зірки дорогі каміння. Кобза затріпотїв уздрївши княгиню, і затаївши дух пильно на неї дивив ся. Тим поглядом пронизав він княгиню аж до самого серця так, що як вона проходила побіля того вікна, де стояв Кобза, то ніби зачарована повернулась і скинула на його очима. Запекотїло крїпко у Кобзи горяче серце, заіскрились очи, здалось йому неначе з самого неба глянув на його ангел, повитий білою хмарою і оточений зорями...

Народ, що стояв біля вікон, дивував ся, дивлячись на панський бенкет; иньшому й не снилось того, що теперички довелось побачить. Деякі випивши баньки аж цмокали і бубонїли:

— Глянь, глянь, як блищить золото, як сяють самоцьвіти, дороге намисто, які убрання, батечки!...

— Яка гарна, сановита молода! — похваляли деякі.

— А молодий який миршавий, — озивались иньші.

— Сьогодні одрік ся він од батьківської віри, — додав дїд, — побачимо чи довго ж він бавити-меть ся в своєю Ляхівкою!...

Кобза усе чув, що старий розказував, і хотїв глянуть на його, бо знайомий голос був, — дак ніяк не зміг одвести очей од молодї, і вже як пішли пельського танця по других покоях, тоді тільки він озирнувсь.

— Здоров був, Барило! — скрикнув Кобза, протягуючи до старого руку, — яка нечиста мати тебе сюди занесла?

— А тебе яка? — спитав дід усміхаючись.

— Я тутечка не один, — прошепотів Кобза.

— І я не один!

— Хто-ж ще з наших січовиків?

— Побачиш...

— Та й гарна-ж молода! — стиха промовив Кобза зітхнувши.

— Отгакої ще, тиж жонатий?

— Ні... — одказав Кобза понурившись.

— Як ні?

— Не питай...

— Тим то, бачу, у тебе й очи рогом лізуть на чужих жінок?...

— Я думав, що кращої од мові Зіньки на світі не було, аж бачу...

Кобза не договорив, бо пари танцюрів увійшли у саяю і він знов витріщив ся на молоду. Як проходила княгиня побіля того вікна, де стояв Кобза, то знов на його споглянула і так ласкаво, привітно, що адалось йому, ніби ще й усміхнулась...

Після того танцювали краковяка і другі танці; а отто як натожились, то шляхетство розійшлося по кружганках потягнуть люльок та посмакувать трунків, а панни і панянки, побравшись за руки, ровхожували по салі. Молода княгиня поруч з якоюсь панею підійшла до того вікна, де стояв Кобза, і хоч ровмовляла по польськи, однак він усе зрозумів.

— Подивись, — сказала молода, показуючи на Кобзу, — який гарний козак,

— Гарні в нього очи, неначе гранати блищать, — одказала пані, пильно дивлячись на Кобзу, — тільки груба хлопська твар.

— Така врода мені милїйша, чим жіноча красота нашої шляхетної молодїжи.

— Глянь, глянь, як він на тебе пильно дивить ся, ти його причарувала, він закохав ся в тебе!...

— Що ти вигадуєш, — одказала княгиня, почервонївши, — як таки можна хлопу закохать ся в княгинї, сього йому і на думку не спаде.

— Не знаєш ти, бачу, сих схизматиків, вони такі сьмілі і необачні, що не то закохають ся у княгинї, а ще думають, що й вони такіж люде як і ми!...

— Однак усеж таки люде... Знаєш що я тобі скажу, — і княгиня понурилась, — я превелика грїшниця, менї жаль їх, жаль схизматиків. Патери кажуть, що меньш грїха дїявола пожалїть, як схизматика.

— Молись до найсвентшої матки, щоб вона, милосердна, одвернула тебе од сього великого грїха.

— Молю ся, од щирого серця молю ся, а як гляну на їх муки, на їх прихильність до своєї віри, то так менї зробить ся важко на серці, що часом і сльозами вмийюсь...

— Бач, яка чула!...

Як шляхта трохи оддихала, знов почали вибрязкувать мазура. Люде, що поодходили, давали один одного, проштовхуючись до вікон.

Молодої вже не було в салї, оддихала вона на ганку, де зібрались маїнати і значні пани і панни. Ніч була тиха, тепла, пахло бузком, конвалїєю, а на округи ганка горїли каганці і розмальовані лїхтарі, скрїзь порозвішувані на деревах.

Кобза з Остапом одїйшли од вікна, спустились з гори і, обїгнувши кружганки, притаїлись біля ганку.

Магнати вели розмову про політику: дуже сварились на запеклих схизматиків, на Запорозжців і варікали на московського царя.

— Чого вже не роблю, — казав Єремія, — в тими гаспедовими схизматиками, а нічого не вдію: сотнями вішаю, четвертую, сажаю на палі, а вони ще гірш підіймають ся, лютують. Що дня то там, то там убивають моїх жовнірів, захоплюють обози, підпалюють маґазини з хлібом і припасами.

— Так саме і у нас в Литві, — додав Ольбрехт Радзивил, — особливо ті діявольські піпчуки богацько лиха нам наробили. В Могильні замордували єзуїта Андрія Боболія; в Пинську і Янові вирізали усіх ксьондзів; в Несьвіжі забили шість єзуїтів і богацько шляхти і Жидів, в Новоґрудку спалили єзуїтський кляштор разом в патерами*).

— Пінчуки, то все одна пся крив, козацька, — сердито гримнув Єремія. — Як би на мене, то я усіх би на шибеницю, до остатнього викоренив би.

— А хто буде тоді одбувать панщину? — загомоніли деякі пани...

— Легко казать, усіх на шибеницю, — озивались другі, — схизматиків до сто дідьків, і прядива на вирьовки не настачиш ся!...

Молода княгиня скрикнула і з ляком скочила в свого місця. За ґанком щось гепнулось і затріщало, продираючись між кущами, а далі чутно було, як побігло в гори. Усі пани, скільки їх не було на ґанку, хутко підійшли до молодой і запитанем, що їй прилучилось? Княгиня з переляку тріпотіла і зблідла як стіна.

— Хтось, — одказала вона боязко озираючись, — ізза ганку зірвав з мого плеча шлюбу квітку!...

— Нечуване зухвальство, Езус-Марія! — скрикнув Єремія, ударивши кулаком себе в груди. Потім узяв за руку княгиню і стиха промовив: — Заспокій ся, моя королево, заспокій ся; на дні морським знайду винуватого і покараю, як ще нікого не карав!...

Єремія хутко зібрав усе шляхетство, військових, розказав їм, що здіялось і хижо озираючись додав:

— Панове! ратуйте мій гонор, об однім тільки вас благаю, приведіть мені його живого!...

Музики стихли, бо вся шляхта і військові розбіглись по парку шукать злодія. Крик і гомін залунав навкруги замка; бряжчали збруєю, тупотіли бігаючи по доріжках і гукали, перекликаючись між собою. Переполохані панянки тулились по кутках, як овечата розігнаної вовком отари. Єремія то розходжував по покоях і всіх заспокоював, то виходив у парк, і кожного, кого-б не стрів, нетерпучо питав:

— Піймали харциза, піймали?

На ганку пані обступили молоду княгиню і дивувались: кому-б то зірвать ту квітку.

— Коли він злодій, — міркували вони, — то легше було-б йому хапнуть за дороге намисто, як за квітку...

Молода трохи заспокоїлась, з блідої почервоніла вона як маківка; однак, як почулось з парку: „Ловіть, держіть, спиняйте!“ княгиня з жахом скочила з даглика, знов зблідла, аж дух спер ся у грудях і прислухувалась, ніби боялась,

щоб не піймали того, хто її скривдив; а як огласилось: „Піймали, піймали!“ то вона знов упала на циглик і закривши рученятами очи, схилилась на бильце, неначе зомліла. Пани, почувши звістку, що піймали злодія, дуже зраділи і по ляцькому віншували Єремію з догоною. Знов огласився гомін по парку: „Ведуть, ведуть!“ і східці ганка, як лавою, вкрились шляхетством, жовнірами, а по переду з звязаними назад руками йшли Кобза й Остап. Вів їх на ланцюгах стремений князя, пан Щука, найлютіший катюга з челядинців Єремії. І з виду він більш походив на зввіряку, як на чоловіка: вірлоокі, перекошені очи дивились хижо, ніс із роздутими піздрями задрався до гори, широка челюсть, не перестаючи ходором ходила, неначе переминала жвачку, пика як решето була поковиряна віспою. Замордував він по приказу Єремії не одну тисячу православного народу найлютішими муками, які вигадували тоді безбожні сауїти, що вчилися лікарству не задля того, щоб ратувати людей, а щоб їх катувати...

Зійшовши на ганок Кобза сьміло озирнув на панів і його погляд зупинився на молодій. Стояв він у червоному жупані, бо як піймали, то стягли з його свитину що була зверху.

— Січовик, січовик! — загомоніли пани.

— Була при йому броня? — спитав Єремія Щуку, люто скинувши очима на Кобзу.

— Не було, яснеосьвіцоний князю, — одказав Щука вклонившись.

— Е, як-би була! — пробубонів Кобза.

— А такий гладкий і завзятий, — знов почав Щука, — що на силу десять чоловіка його подужали; деяки таки добре надсадив бебехи!...

— На палю схизматика, харциза! — перехопив Єремія...

Почувши такий приказ молода княгиня швидко схопилась із циглика і підійшла до князя.

— Не він зірвав квітку, — скрикнула вона, — я тільки що його бачила біля вікна в салі!

— Кому ж більш як не йому! — озвав ся Щука. — Хто стояв біля вікна, той і теперички стоїть, їх оточили вартові, а сей і втікав і обороняв ся...

— Не він, кажу тобі! — сердито одказала молода, похмуро глянувши на Щуку, потім повернувшись до Єремії виразно промовила: — Гоноровим словом ручаюсь тобі, князю, що не він!

— Ну, так сього на палю! — гримнув Єремія показуючи на Остапа.

— Як так, — озвав ся Кобза, — то карайте мене, я зірвав квітку, а невинного пустіть на волю!

— Бач, який запеклий! — шопотіли пани.

— Лже, лже, не він, не він, — заверещала знов молода.

— Щоб нам не омилить ся, — перехопив Єремія, — так обох на палю!

— І сам цар Соломон, — озвав ся ксьондз Заленський, — не вигадав би розумнійше.

— Князю, — поважно промовила молода, — мене скривдили, і я одна маю право карать і милувать, за щож ти хочеш накинуть на мою совість дві смерти?... Найсвятійша Матко змилуй ся! — і княгиня простягла до неба руки. — Сьогодні, по Твоїй волі, я загубила на віки мою долю...

— Заспокой ся, моя дитино! — перехопив Заленський, узявши молоду за руку і скинувши оком на Єремію, — князь жартує, жартує!...

— Моя крулево, — додав Єремія, — ти в мойому замку господиня; твоя воля, твоя й сила, і я твій слуга; приказуй, усе так буде, як ти бажаш!

— Обох милую! — Княгиня зняла з грудей шпильку осипану самоцвітами і оддала Щуці. — Обох на волю! Лучше грішить милуючи, як караючи.

Щука взяв подарунок, доторкнув ся устами до сукні молоді і щось прогарчав собі під ніс. Княгиня гордим поглядом глянула на Кобзю і величаво пішла у покої. За нею розійшлись і пани; деякі хотіли було зостать ся ще на ганку, так Єремія попросив їх до покоїв.

— Після такого ласкавого суда, — додав він, — я не поручусь, щоб кому небудь із вас не зірвали й голови з плеч.

Як усі вже пройшли у покої, Єремія прошепотів до Щуки:

— Обох в купу! обох на палю! — і вийшовши в салю зачинив за собою двері.

Поки отто возились із Кобзою, настав час і вечері. Заграли музики польську проходку і Єремія повів молоду княгиню до столу, а за ним парами і всі пани. За вечерою молоді сиділи рядочком, і обоє якомсь смутно виглядали. Княгині нічого вже було до Четвертинського бісики пускати, бо волю найсвятійшої Матки довела до skutku, а князя може скребла совість, що одрік ся од батьківської віри, од руського посемейства, і прихилив ся до Ляхів...

Однак веселому товариству і байдуже до їх було. Турині роги й келіхи, чарки зо всякими напитками і стародавними медами переходили од пана до пана, а як стали отто пить за здоровле молоді, то вже пили вони з її черевичка. Крик, галас, стрільба з гарват, музирів і гаківниць огласили ся по всій околиці. Сполохнуте у ночі гайвороння літало по парку між деревами, крикало і билось крилами об віти. Не було спокою

й горобцям. Бенкет закінчив ся огневими штуками, яких ще не бачили на Вишневещині: то крутилось і тріщало, а те лускало і гуло; здавалось, неначе небо загорілось. Молодих із музиками, гуком і гомоном повели спати в особливі вадля їх убрані покої. За ними ровійшлись магнати і значні пани; восталось тільки шляхетство і військові і довго ще хлюпались у тих напитках, як жаби в болоті.

Єремія повів патера Заленського на свою половину, бо там зібрались гонці і післанці, прислані до князя в Королівства, Литви, Київ і Запорожа.

IX.

Недобрі вісти чекали Єремію. Розпитавши декотрих післанців, що дієть ся, звідки вони приїхали, він забрав листи і звелів одвести їх до маршалка двору, щоб нагодували й розмістили по офіцінах.

Перший лист Єремія почав читать із Кодаків. Страшно було глянуть на його вид: брови насунулись, очи викотились, судоргою повело уста, неначе трясця його трясла, і той папір, що держав він у руці, дріжав як на осипці лист. Патер Заленський притаївши дух не спускав очий з князя, і по його похмурому виду, здавалось, бачив, що там написано на папері. Дочитавши Єремія зобгав у жмені лист і кинув його на долівку. Кожний лист, що читав він, дратував його; то зарегочеть ся неначе саме пекло засьміялось, то розірве на шматки і запинившись топче їх ногами.

— Які се вісти, — несьміло спитав Заленський, — що так тебе, князю, засмутили?

— Такі, що превелике лихо віщують нашій Річі посполитій, — одказав Єремія похмуро дивлячись. — Запорожці утроїли своє військо; Хмельницький повертаєть ся од хана і веде з собою орду; од Дону до Карпат і од гряниці царя московського до Чорного моря підіймають ся козаки, цехові й чернь. Народ кида слободи, оселі,

і неначе хижий звір ховасть ся по лісах, пушах і драговині...

— Щож роблять у Білій Церкві наші гетмани Потоцький і Калиновський?

— Одібрав і од їх листи; один на другого доказує, видко, що нема між ними доброї згоди.

— Як до чого припаде, то помирять ся!...

— А може й Хмельницькому доведеть ся їх помирить!...

— Заховай нас од сього лиха найсвятійша Матка! — скрикнув Заленський перехрестившись.

— Щож роблять у Варшаві? — спитав він із переродом.

— У Варшаві бенкетують собі та бавлять ся ігрищами. Один одного запобіга, обманює, кожний задля себе; їм і байдуже, що дієть ся наоколо і в тутешнім краї.

— Як на мене, князю, то нічого й хлипать; нехай підіймають ся, нехай бунтують, нам же прибуде з того більш користи. Знов задамо їм такого жосу, як десять років назад завдали під Кумейками, на Говтві й на Стариці, і по праву побідителів позабираєм у схизматиків остатні, які повоставались, монастирі, церкви, маєтності, і приневолим народ до унії. Аджеж Кумейська битва зробила нас панами на Україні!... Так чого-ж нам лякать ся? Нехай собі на безголова підіймають ся в остатній раз!...

— За Кумейську удаку ми дорого заплатимо, вона ще більш зробила нас самонадіяними, а козаків навчила, що підіймать ся треба не по одинцю, а посполитим рушенем. Кажу тобі, коли Україна підійметь ся уся, то корона польська з нею не справить ся; ми самі потонемо в тій крові, що з її виточим...

— Не бійтесь, князю, наш сьвятійший отець папа, а за ним уся Европа стануть за нас!...

— Брехня! Німці ще порадують ся нашому безголовю, а Україні будуть помагати: цар московський, султан турецький і хан кримський. Побачим тоді, чий чорт буде старший?

— Річ посполита і сама міцна, підіймемось і ми посполитим рушенем; надія наша на найсьвятійшу Матку, Вона поможе нам проти схизматиків.

— На що-ж нам і підіймать ся посполитим рушенем, коли найсьвятійша Матка буде нам помагати? Хиба задля того, щоб їй допомогти?.. Єрмія засміяв ся...

— Князю, — поважно промовив Заленський, — усе од Бога, усе: кожному по його діла, і кара, й милость. Він ратує і погубляє, Він взовища смиренних, і смиря строптивих!.. Патер похмуро глянув на Єрмію, ніби хотів виявити, що остатнім словом його корив.

— А хто-ж смиренні, чи не ми з тобою? — спитав Єрмія, грізно на його дивлячись..

— Совість моя заспокоєна, я сповняю мій довг, як велить мені сьвята віра католицька, і спасаю од гесни вогненної душі схизматиків. Господь бачить моє смиренє.

— Тим то й погано, що бачить: Його не обманиш.

— І на думку мою не спадало такого гріха, щоб обманювати його Господа! Творю Його волю і покоряю ся Його сьвятій волі, щоб во мною не сталось. Не перестану й дякувати за Його милости, політи на нас недостойних. Хиба тобі, князю, ще мало доводив Його благости: куди не глянь, усюди ми берем верх над схизматиками, з кожним днем схизма меньшає і міліони люду прихиляють

ся до нашого святійшого отця папи. Озирнись, як ровкинулась католицька віра по всій Річі посполитій: Литва, княжества: Слуцьке, Туровське, Чорноруське, Копильське, Чернігівське, Київське; Поділе, Волинь, Галицька земля вкрились костелами, кляшторами, а тимчасом церкви схизматиків валють ся, попи голодні, холодні, не обуті, порозпивались, і народ не поважає їх, знущаєть ся над ними!...

— Усе, що ти кажеш, пригодно одному тільки Риму, а не Короні польській. Який-же то люд, що ви цілими міліонами прихилили до святійшого нашого отця папи?... Чия кров і дося точить ся?... Тож усе діти Корони польської, наші брати!... Хто-ж нам верне сотні тисяч побитих і тих, що кинувши рідний край, позабігали у Московщину?... Озирнись і ти, що сталось із нашою Річю посполитою: законів не поважають, скарб без грошей, Швед орудує нами, неначе своїм королівством, Брандербурець так і мітикує, як би йому од нас одчахнуть ся, Москалі на нас ножі остряють!...

— Не боюсь я того, князю, що ти кажеш; мене гірш лякає те, що такі стовпи Корони польської, сила і слава Річи посполитої, як ти, князю, злякав ся нужденних хлопів і зневажавш благостю Божою. Коли такі лицарі одступлять ся од нашої вітчизни як ти, то справа наша певно загине!

— Не злякаюсь я й самого чорта, не то твоїх нужденних хлопів, не одступлюсь і од вітчизни, поки здужаю тримати в руці шаблю, поки не виточать із мене остатню краплю крови. Вірую я і в благость Божу і на Його єдиного покладаю мої надії!... Слухай, патеру, ти ксьондз, служитель олтаря Божого, а я воїн, слуга і оборонця Корони польської; ти міцнійший від мене в теології, а я дальш тебе бачу в справі політичній, в стану

народовому. Так вір мені, що все, що ти від мене чур, не дихтерійки, а сьвята правда. Рим покори-стуеть ся, а Корона польська на віки стратить Україну, а може... Єремія не домовив і понури-вшись крутив свої довгі вуси.

— Не думай, князю, щоб і ми, служителі олтаря Божого, не знали сирави політичної і стану народного. От слухай: як Татари пошарпали руську землю, Річ посполита завладала кількана-цяти міліонами руського люду. Теперички Москов-щина оборонившись од Татар збира до купи всі єдинокровні й єдиновірні племена, що одчахнулись під час татарської пожежі. Мине вік, другий, і Москва забере силу і землі Річи посполитої, за-селені руським людом, знов до себе пригорне. Щоб заборонить наші провінції од Москалів, на віки треба запровадити скрізь польщизну і нашу като-лицьку віру. Тоді тільки вони будуть нашими і поки сьвіт сонця не прихилить ся вже до Мос-кви. Так не кори нас, князю, що ми тільки бо-ремось задля одного Риму; ні, наша користь одна-кова: ми усі голови наші положимо за вітчину, а сьвятійший наш отець папа дасть нам згоду на сім і на тім сьвіті. Од щирого серця кажу тобі, князю, поки Річ посполита і сьвятий костел мати-муть таких синів і оборонців як ти, поти слава і сила наша не поляже, а сьвята віра католицька розкинеть ся по всьому славянському сьвіту, і буде тоді *один пастир і одно стадо*.

Заленський устав і обнявши князя, цілував його і кріпко тулив до серця приговорюючи:

— Да хранить тебе Господь, а з тобою і нашу вітчину!... Прощай, сину, прощай, недобрі вісти тебе засмутили; помолись же Богу, то він милосерний укріпить твій розум і розвіє мряку-

вате манья, що тебе оточило, тоді ти й сам побачиш, що нам нічого гнівить Бога!...

Щире привітання і ласкаві речі патера задовольнили Єремію. Князь обняв Заленського і покірно промовив:

— Прости мене, батьку, коли я скривдив тебе палким словом. Молись Богу, щоб не здіялось так, як мені здасть ся!

Ще обнялись і патер вийшов, а Єремія позбирав розкидані шматки листів і знов став їх перечитувать.

Недобрі звістки чекали й Заленського. У своїх покоях знайшов він свого секретаря, ксьондза Марецького, з біса лукавого й яхидного. Заленський дуже його любив за те, що він був заклятий гонитель православія, а особливо попів. Тільки що повернув ся він із Прилучини, куди посилав його Заленський по шпаркому ділу, і стояв збіднівшись і щуривсь на патера маленькими очима, неначе осокою попрорізуваними.

— Ну, що, Марецький, — спитав патер смутно на його глянувши, — чого се так збентеживсь? Нічим мабуть порадувать?

— Одгадав, сьвятий отче, — одказав ксьондз важко зітхнувши.

— Розкавуї! Сьогодні, бачу, після великої радості треба покоштувать і гіркої.

— З Густинського і Мгарського монастирів, — почав Марецький, — усі ченці повтікали у Путивль, позабиравши з собою свої скарби. Зостались тільки голі стіни та схизматичні ікони...

— Велька страта, велька! — прошепотів патер, — багацько було усякого добра у анахтемських схизматиків. Ну, а Бубнівського протопопа захопили?

— Утік, пся кров, і худобу з собою забрав, зосталась тільки одна бабуся з слабою дитинкою, так п'яні жовніри розлютувавшись дитину насаддили на спис, а старій поодрубували ноги й руки...

— Дурні, і без нас вони-б загинули!... А плеха*) треба було впадать, а то наробить він нам баганько лиха...

-- Та се ще нічого, не сьогодні-завтра, а вже він не минув би наших рук, а от превелике, несправиме лихо! — зітхнувши промовив Марецький. — Нашому фрaterу, Стрибайлу, вічная пам'ять!...

— Найсвятійша Матко! — скрикнув Заленський, схопившись із креселка і підіймаючи руки, — що ти кажеш, нещасливий?...

— Замордували проклятуці схизматики...

— Євзе Марія, Дух св'ят!... Деж його замордували?...

— Поїхав він в Ічню на хлопах, бо його завжди возили хлопи в тарадайці, — так, кажу, поїхав і ув'язав з собою десять жовнірів і десять реєстрових козаків. Не знаю вже, як воно там адіялось, тільки в лісі між Ржавцем і Ічнею знайшли його повішеного за ноги і занмаганого канчуками, а кругом порізані жовніри. Реєстрові козаки незвісно куди поділись, мабуть зраділи і пристали до гайдамак, бо й самі такіж запеклі схизматики, як і увесь тутейшній люд. Не знаю, за що їм так довіря князь, нароблять вони колись нам до сто чортів лиха!...

— Найсвятійша Матко! — стогнав Заленський, чухаючи потилицю, — щож ми теперички будем робить без Стрибайла?... Мов косою підкосили всі наші заміри в Прилуці і в Лохвиці!...

*) Так лаяли католики православних попів.

Ся звістка гаразд таки засмутила Заленського. Стрибайло був найлютіший з єзуїтів, що наїхали у Вишневеччину приневолювать народ до унії. Кілька літ жив він у Римі в Андрієм Боболієм при їхній інквізиції і добре навчивсь мордувати людей. Од села до села возили його в чортпхайці селяни, котрих поганяв він малахаєм, не наче скотину. Викоренив він не в одній парафії попів, не одну й церков божу віддав Жидам на аренду. Стрибайло був, як і Боболій, запеклим католицьким фанатиком, ніщо його не залишало, ніщо й не лякало; Заленський не дарма звав його своєю десною.

— Щож там ще у вас у Прилущині? — спитав Заленський в перегадом.

— Та пічого путящого; що дня тільки й чутки, що там схизматики забили жовнірів, там повісили ксьондза. На тім тижні на Лубенському шляху напали гайдамаки на княжеські фури в провіантом, девять жовнірів забили, а остатніх розігнали. Нема чутки і про фратера Скорупського, що поїхав у Лохвицю, мабуть і того замордували. Як отак буде дальш, то певно і всі загинемо...

— Найсвятійша Матко, змилуй ся над нами! — прошепотів Заленський, і згадавши свою розмову з князем замислив ся. Думки як чорні хмари носились над його головою: „А що як і справді“, думав він. „усе то здіється, що казав князь?“... Може-б довго ще коверзував Заленський, колиб Марецький не спитав його: який йому буде приказ?

— Сьогодні пікому нічого не кажи, — одказав патер, — кепські вісти засмутили і роздрачували князя.

— Того нам і треба — озвав ся Марецький, — піділлемо сала в жар, так він ще гірше роздратуєть ся і накине лютішу кару на схизматиків...

— Так, сину, так, твоя правда. Ідиж зараз до пана Щуки і все йому розкажи.

Марецький поцілував патера в плече і вийшов.

В замку все стихло. Деякі з шляхетства, що бенкетували, порозходились, а другі перебравши через край поснули під лавами. Тільки й чути було, як вартові жовніри на баштах і мурах стиха перекликались, та сьвітилось іще в покоях князя Єремії.

Князь одписував листи. В його присінешній чекали гонці, що мав він розсилать, а в кутку куняв Щука, дожидаючись приказу. Одправивши гонців Єремія позвав Щуку.

— Чи нема у тебе ще чого? — похмуро спитав його князь.

— Є, ясно осьвіцоний князю, — одказав Щука, хижо водячи очима: — анахемські схизматики наміряють ся тебе і рід твій викоренить і замок твій спалить!.. Патерів Стрибайла і Скорупського схизматики замордували!... — Щука розказав князю, що чув од Марецького, та ще й свого додав...

Єремія аж затрусив ся дослухавши Щуку.

— Дам ся-ж я їм у знаки, дам ся! — скрикнув він заскреготівши зубами. — Завтра одпровадьте у Прилуцину двіста жовнірів, щоб вони спалили Ржавець і Ічню, щоб наоколо виривали всіх людей не милуючи ні старого, ні малого, і щоб їх голови, ноги й руки розтикали по шляхах і перехрестках!... Чуєш?!...

— Чую, ясно осьвіцоний князю, тільки небезпечно у Прилуцину посилать жовнірів, осо-

бливо щоб палить слободи й різать людей. Там теперички скрізь розходжують чималі загони гайдамаків, а на реєстрових козаків здать ся не можна, бо й вони такіж схизматики; що дня десятками утікають і пристають до своїх. Теперички при замку нема й тисячі кварцяних, усіх порозсилали; як поменьшає, то реєстрові й за чуби ще нас візьмуть, бодай вони не діждали!

— Зачекай посилать у Прилуцину, — перехопив Єремія, — поки не приведуть мині з Волині три тисячі шляхти, що послав наwerbувать. Реєстрових же козаків усіх одіслать у Черяслів до Барабаша; теперички вони йому згодять ся, бо він на байдаках попливе до Кодаків, щоб дать помочи Степану Потоцькому. — Єзус-Марія, Єзус-Марія, — бубонів Єремія, понуро розходжуючи по покою, — що дієть ся... що... до якого зухвальства дійшло паскудне хлопство!... У власному моєму замку, на бенкеті, зривають із княгині шлюбну квітку, вірних моїх слуг і служителів сьв. олтара забивають! Постривайте-ж, прокляті лайдаки, дам ся я вам у знаки!...

— Здаєть ся, і вони налагодились дать ся нам у знаки, — осьміливсь озвать ся Щука, — та ще як станемо потурать їм і милувать...

— Куди ти подів тих двох харцизів, що Четвертинська заступалась? — хутко спитав князь.

— Сидять у купі, забиті в кайдани, та не вони одні, я ще захопив трьох, вдаєть ся — запорожчики, намовляли проти тебе, князю, народ і замкових челядинців. Кажуть, було їх більш, так повтікали-ж, іроди.

— Завтра у ранці всіх на шибеницю, а щоб не довідалась княгиня Четвертинська, перевішать їх у лісі, на жидівському дубі.

— Слухаю, ясно осьвіцовий князю, — радісно промовив Щука, — та ще треба-б було і припекти діявольських синів, щоб довідать ся, відкіля вони й які у їх заміри, може Бог дасть, чого небудь і допитаємось.

— Припечи їх так, — Єремія заскреготів зубами, — щоб вони прокляли і той день, що на сьвіт народились, щоб вони чули, що вмирають!...

— Припечу, ясно осьвічений князю, та вже не знаю, що з того буде. Запеклий з біса народ, його шквариш, а йому й байдуже, неначе не його печуть!...

Щука вийшов із покоїв князя, а Єремія довго ще не заспокоївсь... і сьвітло сьвітилось у вікнах його покоїв аж поки не розсьвіло.

X.

З пів милі од замку, серед густої зарослі, на долині, ріс на самоті віковичний дуб. Які були в околиці старі діди, то розказували, що й з малку знали його таким, яким він стояв і теперички — товстим та розгилячистим. Колись давно на сій дубі повісили Жида, а може й сам повісив ся, так з сієї причини і прозвали його жидівським дубом. Ходила ще й така чутка між людей, що побіля сього дуба і доси вештаєть ся жидівська душа, бо деякі проходячи у ночі через долину чули, як вона стогне і хрипить.

З того часу, як переїхав Єрмеія у Вишне-веччину, не одну тисячу православного люду перевішали на сій дубі і замордували найлютішими муками...

Тільки що стало на сьвіт займать ся, закрипіли веліані ворота під баштою і з куні вивели Кобау, Остапа, Барила і ще двох січовиків. Знявши з їх кайдани, поскручували їм ремінями назад руки і повели у ліс по тій стежці, по котрій бідолахи вже не вертались. По переду йшов Щука з своїм помічником, паном Підпальським і патером Марецьким, а за ними жовнір ніс жаровню і торбу з вугіллям, щоб було чим пришкварить і припекти. І у патера висіла через плече сумка з обценьками, кліщами, ножами, штрикалками; були там і фляшки з купоросом, острою

водкою і різними отрутами. Знав і він добре людий мордувать: яку й жилку витягти, де й шкуру відрать, чим полить і посипать живе мясо. У Римі навчив ся він сій науці, в інквізиції, на котолупні сьвятійшого пани. Кілька кроків од їх три жовніри вели на арканах бідолах. Ніхто-б і не пізнав, глянувши на сю юрбу, кого ведуть на муку, бо наші небораки йшли собі браво, шуткували між собою, сьміялись, а Ляхи після вчешашнього бенкету, не опохмелившись, з одутловатими пиками і непротертими очима дибали понурившись.

— От казали, пани молодці, — озивавсь Барило, — що померзли в куні, гляньте: добрі люди несуть жаровню і вугілля, певно погріють нас!

— А що там таке в торбинці у патера, — нитали деякі, — мабуть не дарма і він з нами йде?

— Тамечки у його католицька справа, — озивавсь Барило, — бачу, доведеть ся йому одправить мшу на нашій шкурі!

— Одправить діявольський син, — гомоніли сїчовики, — одправить, і свого гемонського папу помяне во царстві жидівськїм!

Патер похмуро озирнувся.

— Пострївайте, апахтемські схиаматики, — ехидно усьміхаючись промовив він, — побачимо кого ви помянете...

— Почуеш, католику, почувш! — гукали козаки, — батька твого сатану помянемо!

Один Остап ішов журливо звисивши голову. Молодий парубок тільки що починав жити і не доводилось йому ще бувати у бувальцях.

— А що скажуть наші, — чуло промовив він до Кобзи, важко зітхнувши, — як довідають ся, що стало ся з нами?...

— Скажуть, — перехопив Барило — те, що сказав Циган: „Пішли наші в гору, дядька повісили!“...

Козаки зареготались, аж луна по лісу залящала.

Хижо озирався Щука на той регіт і буркотів собі під ніс, лаючи козаків, та розмовляв з своїми як гуска з свинею..

Оттак розмовляючи дійшли вони до жидівського дуба. Якось похмуро виглядав той дуб: був він дуже товстий, дупловатий, а верхи повсихали і кора на їх пообдуплювалась; тільки по середині широко розкинулись віти і скрізь суху неонадую листву пробивались молоді парослі. З низу сажні два заввишки, неначе медвежа лапа, вихопилась суха скорчена гилля. На отсій то гилі, розказували, повісився Жид, а теперички на їй вішали й мордували козаків. Увесь дуб закурився і почорнів од диму, кругом цівки розкидались головешки і де-не-де темними плямами червоніла на траві запекла кров. Наокола дуба уся долина вкрилась могилками замордованих мучеників. З краю три чоловіка копали яму, певно задля наших сіром. Недоходячи кілька ступнів до дуба Щука зупинився.

— А з якого почнемо? — спитав він патера, скинувши очима на козаків.

— Давайте отсього, гладкого, — одказав Марецький глянувши на Кобзу, — того, що квітки зрива з княгинь, а сі нехай подивлять ся, що й їм буде...

— Та вжеж, — загомоніли козаки, — у свою чергу доведеться і вам побачить, що й з вами буде; зійде сонце і перед нашими ворітьми!..

Козаки посідали, жовніри попростягались біля їх на траві, а Кобзу підвели ік дубу і поставили під гилею.

— Ну, бісів схизматику, — запитав його Щука, — кажи мені теперички, які у вас заміри були проти нашого пана, князя Єремії?... Та кажи правду, признавай ся, відкіля ви, куди і чи багацько вас?... Не скажеш ласкою, то ми й допитаємось иньше!...

— Як же я тобі казати-му, — одрізав Кобза, — коли руки звязані, от як би ні, то почув би ти у мене чмеля.

Щука од сієї відповіді аж зблід з серця, піна викотилась на устах, очи неначе п'явки в склянці заворушились, далі глянувши на жаровню і патерову торбинку трохи заспокоїв ся.

— Постривай, схизматику, — пробубонів він заскреготівши зубами, — сам ти в мене загудеш чмелем!.. А що будемо з суцїгою робить? — спитав Щука патера.

— Спечемо йому ноги, — озивавсь Марецький виймаючи з сумки фляшку і прискалку, — і попечене сприснемо купоросною ацидою.

— А може-б йому залить горячого сала за шкуру?

— Не вхоплять же його зараз чорти, заллемо йому й горячого сала, коли тобі сього схотїлось.

Кобзу посадили і стали роззувать, і з одного чобота випала шлюбна квітка княгині Четвертинської.

— Бач, дїавольський хлоп, куди сховав, — скрикнув Щука підіймаючи квітку. — Одно тільки шляхетство має право носити її!... — Щука сховав квітку в кишеню.

— Бери, католику, — пробубонів Кобза, — у мене є друга квітка, кохання, сієї не одіймеш

ні ти, ні кровопійця Єремія, з нею і на небо полину !...

Розаувши Кобзу, протягли йому по під руками вирьовку; пан Підпальський зібравши кінці у ліву руку подрав ся на дуба і вибравшись на середину сухого геля, примостив ся як раз над Кобзою і гукнув:

— А підіймайте харциза.

— Тай важкий же, диявольський син, — крехтіли патер і жовнір, підіймаючи Кобзу.

Пан Підпальський натягнув вирьовку і став завязувать. Не вспів він у друге завузлить, як з листви пресунулась здоровенна рука і вхопила його за чуб; блиснув кинжал — і оком не змигнув, як разом з обезголовленим трупом звалив ся з дуба чоловік у чорному кобеляку і татарській кучмі. Не доторкаючись ще до землі, він одною рукою затопив патера по тімю, а другою жовніра у писок так, що обидва попадали мертві. Щука побачивши се вихопив шаблю, та не вспів замахнуть ся, як той чоловік пірнув йому кинжал у груди, в саме серце. Жовніри схопились було за палаші, та бачать, що вже й Кобза з розв'язаними руками хапаєть ся за шаблю Щуки, повернули назад, тай чкурнули на втікача. Тут тільки Кобза глянув на свого збавителя...

— Марку! — скрикнув він і обнявши його, кріпко тулив до серця, — відкіля, яким побитом ти тутечки опинивсь?

— І яж був учора з вами в парку Єремії, — одказав Марко, облираючи кров із кинжала об одежу патера, — ви мене не бачили, а я бачив, як вас дурнів піймали, чув як і приказ віддали, щоб вас на сім дубі замордувати... Та теперички не до розмови, треба втікати, коли ще й утечемо, бо незабаром буде й погоня.

Кобза і Марко духом поперетинали ремні, котрими поскручовані були руки у козаків. Барило захопив броню убитого жовніра, а Кобза завладав бронєю Щуки і поліз в його кишеню за квіткою. Опріч квітки витяг він ще щось завернуте в бумажці, розгорнув, аж то була та шпилька, що вчора княгиня Четвертинська подарувала Щуці. Кобза сховав... Марко тимчасом витяг із ду-пла свою торбу.

— Ну, пани товариші, — гукнув він до козаків, перекидуючи через плече торбу, — дві милі нашої дороги, коли Ляхи нас не доженуть, то вже хіба тоді побачать, як ми самі до їх прийдемо... Не одставайте!

З остатнім словом Марко метнувся у саму гущину ліса, а слідком за ним і козаки потягли. Широко ступав він, неначе ведмідь - бортняк, продирав ся між зарослею, ломав віти, виривав куці з корінням і прокладавав за собою стежку товариству.

Пройшовши кілька гонів перебрались вони через глибоку балку і з милю простували рідким лісом, так що як би погоня настигла, тоб легко було їх тутечки захопити. Однак поки жовніри добігли до замку і дали звістку, яка халепа-спітка натера і Щуку, поки піднялось кварцяне військо, наші сіроми перебігли рідколіся і вже крали ся пущами і глибокими бескидами. Дуже таки й потомились бідолахи, деякі вже й приста-вать стали. Один Барило браво йшов і втома його не брала; неначе кітка здиравсь він на дерева і оглядав, чи не наспіва погоня. Як вели його на шибеницю, то йому і байдуже було, а теперички, як став на волі, усе його лякало: схопить ся з дерева птиця, залопотить звір у кущах, зараз приглядуєть ся і причува, сказано, запорожська

сторожка натура. Вибравшись на невеличку прогалину козаки посідали, щоб трохи одпочить.

— А що, Марку, — спитав Кобза, — чи полегшала твоя гаснедська торба хоч трохи?

— Здасть ся трохи полегшала, — одказав Марко, — бачу, мені вас жаль стало; вона у мене така, що тільки до кого хоч трохи озветь ся серце жалем, то вона зараз і полегшає.

— Нехай вона тобі зовсім полегшає за те, що нас виратував. Теперички хоч і доженуть, так не звязані руки, поки знов скрутять, так я десять укладу.

Кобза витяг із піхви шаблю Щуки і став її розглядувать. — Бач, яка остра та уважиста, ще краще моєї...

— Куди-ж ти запроторив свою броню?

— Там десь біля замку позакопували з Остапом, як нечиста мати понесла нас на весяля. Бач, з бронєю не пустили-б.

— Тай наша броня там восталась, — озвались деякі козаки.

— Годі вам теревені гнуть, — гукнув Барило прислухуючись. — Чи чуєте, здасть ся, у роги трублять?

Усі замовкли і стали прислухувать ся, аж справді, десь далеко гугнів охотничий ріг. Сіроми посхоплювались і знов потягли за Марком. Ліс усе ставав гуще й гуще, кущі глогу, терну і шипшини позростались собі і стояли неначе добра огорожа. Не пройшли вони й пяти гонів, як ближче почувись роги, а згодом натрафивши на їх слід, загавкали і заскавучали гончі собаки.

— Не отставайте, нани товариші, — озивав ся Марко, — недалечко вже восталось!

— Каторжні собаки, — бубонів Барило, озвисяючись, — од їх не втечеш, бодай вони виздыхали!

Незабаром знов ще ближче загуділи роги і заскавучала собачня. Деякі з жовнірів, доїхавши до гущину, позлізали з коней і продирались слідком за гончими. Чутко вже було, як вони гукали на собак і перекликались проміж себе, коли разом зупинився Марко біля дупловатого дуба, що ріс над горою, пролів по під кущем глогу і одчинив невеличке віконце таке, що тільки хіба гадюкою пролізати чоловікови.

— А нуте, хлопці, лізьте в мою хату! — скрикнув він, притримуючи віконницю.

Духом, як миші, поховались козакі у ту нору; остатній улів Марко і зачинивсь. Віконниця була обложена з верху дерниною і прикривалась густим кущем глогу, так що як не приглядуєшся, а не побачиш, де вона одчиняється. Земляночку викопав Марко під самим дубом, і його коріння розходились неваче крокви і лати і підпирали землю; з дупла проходила оддушина і освіщала підземну хижку.

Тільки що вони поховались, як зашамкотіли кругом землянки гончі, гавкали, скавучали, і не находячи дальше сліду деякі порозбігались, а другі метнулись слідом назад. Жовніри, що йшли слідком, завернули собак, і вони знов закрутились побіля дупловатого дуба, а одна, добігши до самого віконця, заскиглїла і стала дряпачь лапами і скребти землю. Горою, з краю балки, з жовнірами їхав верхи пан хорунжий.

— Чого вони так івалтують? — спитав він тих жовнірів, що пробирались у балці.

— Кат їх батька зна чого, — обізвав ся передовий жовнір, — усе крутять ся на однім місці, а чорт-на нікого, мабуть натрапили на борсучий слід.

— Трубіть у роги, скликайте собак, — озивались із балки жовіри, — тутечки тільки даремно потратимо час.

Загуділи роги, поскликали собачню, а там затріщав хмиз під копитами і через яку часинку все на вкруги замовкло...

Потомлені козаки попростягались на долівці, а Марко витяг із пічурки глек з водою і клунок з сухарями.

— Снідайте, хлопці, що Бог послав, — сказав він, ставлячи біля їх глек і кинувши клунок. — Другої страви у мене нема, вибачайте.

Голодне товариство мптю випило воду і розхапало сухарі, аж торбинку пошарпали на шматки.

— А чи довго-ж ми тутечки сидіти-мемо? — запитали козаки Марка, заморивши червяка.

— Поки не втихомирять ся Ляхи, — одказав Марко.

— Куди-ж ми рушимо? — питались деякі.

— От слухайте. Чотири милі звідси в пущах є остров, навколо оточений заливом з Сули, болотом і драговиною. На тім острові в горі повикопувані глибокі і великі печери, у котрих, розказують люди, колись, ще за Владимира сьвятого, ховав ся змії; з того часу й остров той прозивається ся зміїним. Не один вік минув, а нікому-ж то не доводилось бувати у тім урочищі: одно, не легко було його й знайти, а друге, коли кому й лучалось ненароком зблизити ся до того острова, то з ляком тікали від його. Дак на сїм острові, кажу, теперички осадив ся з своїм загоном Переяславський козак Кривоніс, той самий, — може чули, — що хуторяни за його лютість прозвали *Возгурем*, а його ватагу *возгурянцями*. Він прийма до свого гурту, тільки не всякого, а з проби, щоб кожний мав таку силу, як і в його. Хто

обнесе тричі біля його куреня дві каміньки, кожна в десять пудів, той йому товариш, хто шість, той йому побратим. Так бачите, хіба тільки одного Кобау прийме до свого загону; можеб і побратим йому знайшов ся, так той ні до кого не пристає, і до себе нікого не приймає. Та байдуже, знайдуть ся і окреме Кривоноса натажки, та ще й не один.

— Хтож нас на той острів проведе? — спитав Барило.

— Я вас проведу, мені не раз доводилось уже на йому бувати. Там і теперички народу чимало зібралось. Порадимось, прийшла пора підійматися; мабуть уже й Хмельницький з ордою з коша рушив.

— А може вже й з Ляхами бють ся, — додав Барило.

— На тім тижні я був у Переяславі, — казав Марко, — і дещо чув. З Варшави Барабашу прийшов приказ, щоб він посадивши реєстрових козаків на байдаки, поспішав ік Кодакам, на підмогу Степану Потоцькому.

— Як же воно буде, — загомоніли козаки, — наші кривні, православні, тай будуть бить ся проти нас, своїх братів?

— Тоді скажемо, як воно здіється, — одказав Марко.

— А багацько війська у Ляхів, по тім боці Дніпра? — спитали козаки.

— У двох гетманів Потоцького і Калиновського буде тисяч в тридцять, та й у Хмельницького чимало того війська; одних братчиків п'ятнадцять тисяч, та реєстрових козаків Полтавського, Миргородського і Гадяцького тисячі чотири буде.

— А скільки ще того народу в Україні понаходило, — додав Барило, — як кошаня пруть

на Запорожє; та ще як і Татари дадуть нам підмогу, то завдамо такого чосу Ляхам, що й до нових віників не забудуть...

Марко витяг з кутка кілька шабель, пістолів, рушниць і сумки з порохом і кулями.

— А путе, пани молодці, — казав він, розкладаючи броню на долівці, — розбирайте у кого нема, може доведеть ся нам на дорозі спіткать Ляхів, так щоб було чим оборонить ся.

Кобза взяв два пістолі і гвинтівку, а другі побрали й шаблі.

— Ну, теперички на добраніч вам, спочивайте хлопці, — сказав Марко, узявши свою торбу і глек, — а мені треба ще трохи декуди побристи...

— Що воно таке за чоловік? — спитав Барило Кобзу, як Марко виліз із землянки.

— Не вгадаєш, козаче, — одказав Кобза.

— Давно вже ти з ним спізнав ся?

— Торік.

— Що у його в торбі? Носить ся з нею як кіт в салом.

— Бодай тобі не довелось побачить!

— Диво, не чоловік; мабуть він не то Ляхів, а й самісінького чорта не влякаєть ся.

— Його чорти лякають ся!...

Кобза не дуже був охочий до розмови. Козачине неначе яким чадом його підкурило, тільки й думки було, що про княгиню Четвертинську. Потомлені сіроми не довго ще балакали і послуши як мертві...

ХІ.

Як уже смерклося, повернув ся Марко і побудив козаків. Повилазили сіроми з земляночки, неначе ті бабаки, і довго протирали очи, поки не прочумались; дуже таки позасипались. Марко приніс їм хліба, сала, фляшку горівки і глек води. Заморивши червяка, козацтво запалило люльки і повело розмову.

— Знаєте, пани молодці, що, — почав Барило, — коли Кривоніс не прийме нас до свого загону, дак ми оберем собі ватажком Марка, тай будемо приймать до гурту?...

— А кого-ж і обрять, як не Марка! — загомоніли козаки.

— Пострівайте, пани товариші, — озвав ся Марко встаючи, — не мені бути вашим ватажком, вибирайте собі ннього, а поки я з вами, то буду вашим поводитарем.

— Чом не хочеш бути нашим ватажком? — питали козаки, оточивши Марка, — не треба нам ннього, не треба!

— Не вам мене питать, не мені вам і казать!... — Марко похмуро скинув очима на товариство і його погляд зупинив ся на Кобзі. — Як до чого припаде, дак от вам ватажок! — додав він показуючи на Кобзу.

— А поки припаде, — озвав ся Барило, — нехай він випрудить із свого серця княгицю Чет-

вертинську, а не випрудить, то ми з його викурим те кохання порохом!...

— Тай не рівня нам ті князі та пани! — загомоніли деякі.

— Чом не рівня, — перехопив Кобза, — хйба-ж ми не такі люди як і вони?

— Нехай, бач, і такі, — одказав Барило, — так не такі-ж теперички часи, щоб возить ся з тим коханням!

— Як не такі, то й підождем, — одказав Кобза понурившись.

Оттак розмовляли, поки не зійшов місяць, і наші небораки рушили. Довгенько йшли вони за Марком, продираючись гущиною, а там вибравшись на високу гору вийшли на битий шлях, що пролягав проміж густого лісу.

— Ну, теперички, пани-молодці, — сказав Марко, зупиняючи їх, — ляцький день, а ніч наша; коли спіткаємо на дорозі дряпніжників, то не будемо втікати, а будемо бити ся. Огледіть лишень вашу броню і позаряжайте гвінтівки і пістолі...

Згодом, пройшовши кілька гонів, почули вони позад себе гомін і тупотню. Козаки зійшли з шляху і засіли в кущах. Незабаром побачили вони чималу юрбу: деякі їхали верхи, а другі йшли пішо, в свитках і високих смушевих шапках. По гомону і одежі зараз пізнали вони, що се не чужі, а свої, і мабуть простують туди-ж, куди й вони. Барило пугукнув і юрба зупинилась, декоторі вхопились за мушкети, а другі за шаблі і стали на готові, а козак, що їхав по переду на доброму коню, на той оклик теж пугукнув. Зараз видко було, що бувалий козак і знав запороський звичай.

— Не лякайтесь, хлопці, — озвав ся Барило підходячи до юрби, — і ми такіж як і ви... Куди йдете?

— На гадючий, чи то б, на зміїний остров, — озвалось бурлацтво, — до Кривоноса.

— Тай ми тудж; а багацько вас?

— Двацятеро і один, та ще стільки у другій ватазі, що пішла попереду.

Сіроми наші зблизились, братались і привитали один одного...

— Здоров був, Барило, — озвав ся передовий вершень, протягуючи до його руку.

— Гнида! — скрикнув Барило, — чи сеж ти, мій голубе? Була-ж така чутка у нас у коші, що тебе забили Ляхи на Стариці?

— Ні, як бачиш, помилував Господь. Ми з Гунею після побиванок на Стариці помандрували у Московщину і до якого часу там вештались, а теперички знов до вас прийшли, знов почастиєм Ляхів!

Наші козаки змішались із бурлацтвом і пішли по дорозі.

— Відкіля-ж ви теперички? — питав Барило Гниду.

— З Прилучини, — одказав старий.

— Що-ж тамечки у вас дієть ся?

— Хвалити Господа, усе благополучно!... Учора Бубнівський протопон Сьвіт привів чимале військо, і старий Гуня з ним. Дак які не повтікали Ляхи, то усіх забили на макуху, а мніхів Домініканів, що осадились у Густинськім манастирі, до одного вилушили. Теперички їду, щоб порадитись із Кривоносом.

— Не зустрівались із вами Ляхи?

— У вечері вже, як вийшли з гаю, де спочивали, стріли п'ять жовнірів, трьох-же вклали, а двоє втекло.

— Сьогодні буде чим порадувать Ярему! Запінить він із серця свою руду бороду, бо й ми йому багацько шкоди нарobili...

— Не то ще буде. Заллемо ми й йому самому горячого сала за шкуру!

Як отак розмовляли, почули десь далеко стрільбу.

— Чи не наші бурлаки бють ся? — озвався Гнида прислухуючись.

Стрільба ставала частійш, почувсь і гомін, і все зближалось до їх, а там разом замовкло й затихло. Барило метнув ся по дорозі, щоб довідать ся, що там адіялось, а тимчасом ватага по троху подвигалась. Згодом повернув ся Барило.

— Пострівайте, хлопці, — прошепотів він, — жовнірів іде чимала купа!... Не розгледів добре, а вдасть ся, кілька чоловік наших ведуть на арканах!

Марко зупинив юрбу.

— Ховайтесь у кущі, по обох боках шляху, — казав він, розділяючи ватагу, — а кінні їдьте собі назад, щоб вас не вдріли Ляхи; а як крикну, разом виходьте, піші в ліса, а кінні поспішайте на зустріч Ляхам і лупіть дряпніжників!

Духом піші поховались у кущах, а кінні одіхавши з пів гонів, на повороті шляху зупинились; а тимчасом і Ляхи стали зближать ся. По переду їхав пан хорунжий, а за ним жовніри вели на арканах чоловіка з вісім бурлак; потомлені і голодні собаки бігли за кіньми, висолопивши язика. Тільки зрівнялись вони з засадою, як вихопивсь із кущів Марко і гукнув молодецьким покриком. Прожогом вискочили козаки і понерли на

Ляхів: хто рубав, хто стріляв, а хто й просто давав добрих стусанів у печінки... Перелякані жовніри несподіваним нападком хапались за падаші, за пістолі, деякі дали драпака, а тут їм на зустріч і кінні наскочили... Не чулись Ляхи, як їх чоловіка з двадцять на місці уклали; небагацько з них прудко пробілись і втекли. Се були ті самі жовніри, що шукали і гнались за нашими небораками, тай знайшли таки їх собі на лихо... Зараз порозтинали вірьовки, якими були повязані бурлаки, та як роздивились, і пізнали своїх...

— Бач, так я й думав, — сказав Гнида, — що вас дурнів сніткали Ляхи!

— Та нас же, — одказували вони, чухаючи потилицю, — застукали тамечки біля березового хреста, де казали подождать вас...

— Хиба-ж нікуди було гаразд сховать ся?

— Та ми гаразд таки й сховались, — озвав ся один із ватаги, — так послули-ж, а тут де не ввлялась бісова собачня, доноухалась і загавкотіла, а яроцужа шляхта набігла, деяких повбивали, а нас, отсе як бачите, на арканах повели. Хотіли було й нас порізать, так хорунжий і каже: „Одведемо сих до князя Бремїї і скажемо, що се ті самі харцизи, що пана Щуку і патера позабивали“.

— А бодай вас, дурнів!... Чого-ж стоїте, як теленї, — гримнув Гнида. — Забирайте броню у забитих Ляхів, тай рушаймо, бо як опізнимось, то не знайдем і човнів, ні на чім буде й на той бік острова переплуть.

Бурлаки метнулись до забитих Ляхів і вибирали собі броню, а Барило дорізував тих, що ще хрипіли, приговорюючи: „В своїй хаті і скипка бе!“

Дійшовши до беревого хреста побачили вони: де-не-де попростягались на шляху шість трупів бурлак...

— Бачу, не всіх дурнів порізали, — сказав Гнида скинувши оком за забитих, — теперички мабуть де-небудь із переляку так поховались, що й з собаками їх не знайдеш.

Од хреста продирались уже сіроми густим лісом. Марко йшов попереду, приглядаючись ік деревам: то простує до дуба, на котрім по-наносили гнізда гайвороння, то поверне, дійшовши до трухлявого пня; а тимчасом козакі гукали, скликаючи товаришів, що позабігали од Ляхів. З переогодом, як пройшли вони з пів милі, на той гомін стали одкликать ся втікачі, як жаби з болота, аж поки не зійшлись до купи.

На сьвіт займалось, як вони спустившись з кручі опинились біля Сульського залива, що оточує зміїний острів. По середині того залива було плесо, а з берега позаростало очеретом, рогозом і оситнягом. По той бік залива підіймалась висока гора, вкрита одвічним лісом, і скільки оком кинуть, мріла темною полосою, між густою зарослею чагарника. По сім боці залива, понад самим берегом, простяглась доріжка, по котрій стрічкою сунулись козакі піші й кінні, а за ними, за кожною ватагою, вевли на підводах мішки з борошном, сухарями, різаних кабанів, і другу харч, і гнали скотину на теж. Тихенько подвигались ватаги по доріжці, не чутко було ні гомону, не бряжчала й броня: неначе чорні хвари перед бурею сунулись вони і збивались до купи...

Оттак дійшли вони до перевоза, де в завширши залива було широке плесо. Кінні козакі переходили у плав, а піших і запаси перевозили люцмани на човнах і каюках. По той бік перевоза,

на острові, виднілись розкоти і редути, насипані під горою по обох боках дороги. Марко зупинившись біля перевоза, обернув ся до товариства.

— Прощайте, пани молодці, — зтиха промовив він, — помагай вам Бог; теперички і без мене втрапите до Кривоноса.

— Куди ж се ти, Марку? — запитали козаки, — не покидай нас, зостань ся з нами!...

— Не можна, товариші, треба ще й другим деякої помочи дати, треба й до князя Єремії павідати ся... Прощайте!...

З остатнім словом Марко повернув у гушню і шев за кущами...

Довгенько таки простояли наші сіроми біля перевозу, вже й сонічко зійшло, вже й поснідали чим знайшлось, поки дійшла до їх черга переправлять ся. Перепливши на той бік, аж здивувались вони, побачивши таку силу народу. Скрізь, де вони не проходили, під кожним деревом, кущем, кишіло людом. На гілях висіли обідрані волів і баранячі туші, різали мясо і клали в казани; по під горою повикоцувані були печі; де замішували тісто, а де печений уже хліб шматували на сухарі і розкладавали на ряднах сушити. Інші збились біля кузень, лагодили броню, гострили шаблі, насажували на списи ратища і виливали кулі. Були там молодці і дівчата: деякі порались біля печей і кабиць, а другі шили козакам сорочки і одежу, та зшивали лантухи на сухарі. Де-не-де сьївали кобзарі про Вінцеслава, що нагнав Жидів у Польшу, та малого Гирею... Місцями вивішували на списках свитки і запрошували прибулих козаків поснідати. На прогалинах вигравали скрипиці і сопілки, торохтів бубен і козацтво, ударивши лихом об землю, садило гайдука і вибивало тропака. Вештались тут попи й дяки,

що покидали свої парафії, втікаючи од дряпіжних ксьондзів; були й крамарі, цехові, чужаки і запорожчики в червоних жупанах і кабардинках; не було тільки панів, бо тоді ще на Україні не було й чутки про їх. Пройшовши кілька гонів, Кобза став розпитувать, де Кривонисів курінь?

— Аж там, на самім кінці острова, — одказували люди, усьміхаючись, — де печері, тамечки осадив ся він з своїми вовгурянцями, тай глита Ляхів, неначе той змії, що колись тутечки ховавсь та людий їв.

— Та кумедно ж і граєть ся він з Ляхами, — додавали другі, — неначе кіт з мишою.

— Хто-ж тут у вас порядкує? — спитав Кобза.

— Неда ще нікого, — загомоніли козаки, — Кривоніс прийма до свого загону тільки богатирів, дак отсе теперички збираємось обрать собі свого ватажка, так нема ж у нас на приміті такого, як би нам треба.

— Дурний, бачу, ваш Кривоніс, — озвав ся Барило, — на віщо теперички богатирів? Куля й вола повалить.

— Та вжеж його не навчиш, — бубоніли люди, — завзятий таки він з біса чоловіяга.

Розпитавши дорогу, наші козаки, а за ними і другі рушили до Кривоноса по протопаній стежці...

XII.

В найдальшій куті острова висока гора шпилем подралась до неба, а з того шпиля видко було Лубні; Київський шлях, що по той бік Сули, простяг ся ік замку князя Вишневецького. У сій то горі в під кручі, неначе скеля, витріщились кілька печер, де колись, як розказують старі люди, ховався страшений змії. Од сих печер полою розлягалась чимала поляна, оточена лісом і густою зарослею чагарника, а там знов круто спускалась гора і обривистим берегом оточувала широке плесо і байрак. На сій то поляні розташував ся Кривоніс зі своїм загоном. Атаманів курінь стояв по середині, а наоколо містились де припало вовгурянці: хто збудував собі з лободи тя з нехворощі халабудку, хто нап'яв на ратище керею або свитину, а деякі, неначе зьвіря, визирали з печер. Недалечко од куреня стреміли понаставляювані палі в желізних списах і шибениці. Більш може як двадцять чоловіка Ляхів сиділо на тих списах, а деякі зачіплені крюком за ребро мотались на шибеницях. Всі вони були ще живі і в невтерпучих муках стогнали і кричали, благаючи щоб їх дорізали, добили і збавили од лютих мук. Страшно розносив ся той галас по гаю і одкликав ся навколо луною. На деревах теж висіло кілька трунів, неначе волові туші, обідранних Ляхів; де з яких в живих ще здирали шкуру, і тими шку-

рами вовгурянці вкривали атаманів курінь і свої халабудки, щоб заборонить ся від дощу.

Кривоніс сидів біля свого куреня, підкорючивши ноги, смоктав люльку і втішав ся, дивлячись на муки Ляхів... Був з него казарлюга забісований. Глибоко позападали у лоб його очі і хижо, нечоловічим поглядом визирали з ямок. Довгий, кістлявий ніс його якось погнуло на бік, а бороду і широку челюсть виперло наперед. Непідголене і розпатлане волося, шорстке як козяча пітина, стреміло до гори і закривало лоб і товсту шю. Широкі плечі, високі груди виявляли в йому велику силу; з себе був високий, кістлявий, мов виплавлений з самого чугуна. Одягнений він був як і прості козаки, тільки в жовтих чоботях на срібних підковах, мабуть стягнутих із замордованого Ляха.

Кожний з загону Кривоноса, що порались біля Ляхів і швендяли по полянї, був з себе теж високий, гладкий, мордатий, вусатий, і хижо виглядав з підлоб'я; видко було, що кожного прийняли до гурту з проби і не дарма прозивались вони вовгурянцями ..

Було ще рано, а народу вже чимало таки зібралось біля Кривоносового куріня; незабарились і наші сіроми. Аж на виду змінились вони, глянувши на муки Ляхів і почувши їх галас. Хоч скривдили Ляхи український люд і напоїли їх нестерпучою, однак не втішались вони муками своїх ворогів, бо ще не загубили свого серця і не стратили жалю до ближнього, як дряпніжні Ляхи й патери, що мордували неповинних собі на втіху і на зміну віри...

— Здоров був, пане-отамане! — поважно промовив Барило, підходячи до Кривоноса, а за

ним і вся ватага обізвалась, і знявши шапки вклонилась отаманови.

— Спасибі, пани-молодці, — прогугнів Кривоніс, глянувши в підлоб'я на козаків, — а чого вам треба?

— Та того-ж, чого й тобі, — одказав Барило, — позбавить ся од яропужих Ляхів і заборонить святу віру і наше життя, і наші козацькі вольности.

— Добре, пани-молодці, добре; спробуйте ж чи є у вас сила заборонить те, що кажете... Обнесіть отсі камінюки, — Кривоніс показав на два камні обв'язані верьовками, щоб легше було їх захопити, — так коли хто в вас обнесе їх тричі кругом куріня...

— Чули вже ми про сі камінюки, — перехопив Барило, — нічого розказувать, нічого вже й удержувать ся. Так вибирають не людей, а волів, бач який більш потягне, той і дорожчий.

— Батька свого навчи... — прошепотів Кривоніс, насупившись.

— З того часу як вигадали рушницю і пистоль, — казав Барило, — той став міцніший, хто не схибить стріляючи, а коли він ще розумний, то сховає тебе у кишеню, дарма що ти уродив ся такий запеклий і здоровий казарлюга. Ось подивись лишень, як у нас січовики стріляють!

Барило вихопив із-за пояса пистоль, навів на Ляха, що од мук корчив ся на палі, випалив — і Лях схилив ся на бік, а з проміж очей заджурчала кров...

— Що ти зробив, необачний?!... — скрикнув Кривоніс, схопившись, — чи ти знав, що він у мене сидів уже в тиждень на палі, яб йому ще на кілька днів протяг мук..

— Як тиждень сидів, — перехопив Барило, — то пора йому вже і вмерти!... Буде в Ляха і того, коли він відкида ноги!...

— Чого-б ще й бажать! — зареготавшись озвались деякі.

— Так, бачу, вам іродам жаль Ляхів, — гримнув Кривоніс, підступаючи до Барила...

— Нехай вони до твого кривого носа поприлипають! — одказав Барило, узявшись за пістоль, — та не дуже, отамане, й гримай; не за тим мене з Січи сюди прислали, щоб корить Ляхами, а щоб допомогти вам дурням їх луштити...

Кривоніс, побачивши, що січовик не дуже його злякав ся, та й завзятий таки, бо вже й за пістоль хапаєть ся, одійшов од його. Далі в передгодом озирнув ся на козаків і вже без сварки промовив:

— Ось що приходить ся, пани-молодці: мені треба не розумних, а дужих!... Мабуть між вами нема і одного такого, щоб не то що обніс камінюки круг куріня, а й в місця їх не зворухне?

— Чом нема, — озвав ся Кобза, — може й такий знайдець ся, що й обнесе і занесе твої камінюки.

— Чи не ти той, що занесеш? — спитав Кривоніс, глянувши на Кобзу.

— Може й той!

— Спробуй, побачимо!

Тимчасом на той гомін повилазили в своїх нор і халабудок вовгурянці і чимала їх купа зблизилась до куреня, деякі посідали, а другі попростягались черевом на траві, мов ті кабани, і палили люльки. Кобза підійшов до каменюк, огледів, позамотував руки у верьовки і твердим поступом

поїс каміння. Обїс круг курїня раз, в друге і в трете...

— Глянь, глянь, — загомонїли вовгурянці, — не взяв його кат, добре пре!... Послав нам Господь товариша, — гукали деякі і з радощів аж посхоплювались.

Не запинив ся Кобза од сього покрику, і ще тричі обїс каміння круг курїня.

— І менї Господь послав побратима, — загунїв Кривонїс, підходячи до Кобзи, — коли ти такий удав ся, дак побратаємось. Кажи, як ти прозиваєш ся?

— Павлом та ще й Кобзою, — додав Кобза, трохи запинившись..

— Хто-ж се тобі таке прїзвище приложив?

— Запорожці...

— Якаж в тебе Кобза. Тай не Павлом тебе звать, ти будеш у нас *Павлюгою* прозивать ся... Правда, пани-товариші? — Кривонїс скинув оком на своїх вовгурянців.

— Правда, пане отамане, так, так, — загукали вовгурянці, — нехай буде Павлюга, Павлюга!...

— Пострївай, пане отамане, — одказав Кобза, пильно глянувши на Кривоноса, — тоді ми з тобою побратаємось і я пристану до тебе, як ти усіх нас приймеш до свого загону.

— Вибачай, козаче, не то для тебе, і задля рідного батька не зміню своєї реґули.

— Як не зміниш, так і не треба, — одрїзав Барило, — він у нас буде Павлюгою. А що, хлопці, так обираєте його на ватажка? — скрикнув він озирнувшись до свого товариства.

— Так, так, — гукнули козаки, — нехай буде нашим отаманом! Нехай буде Павлюгою!...

— От і добре, нехай буде по вашому, — загугнів Кривоніс, — теперички вже не обрида-ти-муть мені, щоб приймав до свого загону, буде до кого пристають, буде кому і люд той збить до купи, що вештаєть ся по острову неначе отара без вівчаря... Однак, козаче, — Кривоніс зблизив ся до Павлюги, — так будемо теперички його звать, — усе-ж таки ми зістанем ся побратимами і заприсягнем ся перед Господом, не вложити в піхву наших шабель і не покинуть списів, поки не викореним на Україні усіх Ляхів і ксьондзів!

— Та вжеж, бач, — одказав Павлюга, — не з тим і узялись за шаблі, щоб так укладувать, і коли Господь поможе, то й викореним.

Аж ось, як так вони розмовляли, огласив ся галас по поляні.

— Ляхів ведуть! Ляхів ведуть!

І вовгурянці кунами поперли на зустріч ко-закам, що вели на арканах, з скрученими назад руками кілька чоловік Ляхів.

Була се невеличка ватага козаків, що шаста-лась і пильнувала побіля Київського шляху і за-хоплювала по дорозі тих нещасливих, що їхали до князя Вишневецького.

На таку звістку Кривоніс витріщив ся на Ляхів, баньки його забігали і заблищали як у га-дюки, рот судоргою розвело і зуби, рідкі й острі як у шуки, вискалились і заскреготіли...

По переду вели високого і товстого Ляха, мабуть значного пана, бо був добре убраний, в бла-китному кунтуші, підперезаний шалевим поясом, а за ним ще чотирьох. Позад ішло кілька чоловік незв'язаних і за ними шляхтянка у шушоні, з ди-тинкою на руках. Бідолахи озирнувшись на муче-ників, що сиділи на палях і мотались на шибени-

цях, звели очи на небо і звисли свої голови на груди; побачили, яка доля їх чекала...

— Здорові були, панове, як ся маєте?! — зареготавшись скрикнув до їх Кривоніс, як вони зблизились до курія.

Ні один з Ляхів не підняв голови, щоб глянуть на Кривоносу, і мовчки стояли перед атаманом.

— Чого-ж се так замислились, чого зажурились?... Подивіть ся лишень на своїх родаків, — казав Кривоніс, показуючи на мучеників, — бачите, який ми їм бенкет завдали?... Нехай би оттак глянули на їх і ваші круленята та патєри, побачилиб вони, іроди, що наробили... Не хотіли гемони мать нас за братів, нехай же теперички мають нас за ворогів. Може ви думаєте, що тільки ваш кровопийця, князь Єрємія вміє мордувать людей? Я його самого навчу ще лучше катувать: у його наші сіроми сидять на палях тільки по три дни, а у мене і більш тижня!... Та пострівайте, ми й до його доберемось, не мине він моїх рук, по каплі виточу в його дьявольську кров, живого з'їдять черви...

— Лжеш, хлоп схизматик, — сьміло одказав Лях у блакитному кунтуші, — не народив ся ще той чоловік, щоб наложив руку на князя Єрємію... Пострівайте, не мине і трьох днів, як він сам перевішає вас, неначе псів і ровтикає ваші голови по перехрестках!.. Не сььогодні — завтра прийде до князя в Волині три тисячі кварцяного війська... О тоді...

Кривоніс не стерпів такої одповіді. Мов вовк на ягницю кинув ся він на Ляха і чим здужав ударив його по щоці. Лях мов неживий бєбехнув ся об землю, з рота і носа потекла кров...

— Отамане, — гримнув Павлюга, — не чесно бити звязаного чоловіка!

— Не чесно і заступать ся за яропужих Ляхів! — загугнів Кривоніс, хижо озираючись.

— Не за Ляхів заступаюсь, а за лицарську регулу!

— Вачу про його вона не писана! — додав Барило.

— Нахаркать на ту регулу, котру запровадили у нас ті апахемські католики, що віддають Божі церкви жидам на аренду, зневажають присягою, що кляли ся на хресті і сьвятій Євангелії!... Наша регула теперички — око за око, зуб за зуб, кров за кров, мука за муку!... Еге!...

Кривоніс одвернув ся до своїх вовгурянців і грізно додав: „Як опам'ятасть ся, відрать з його шкуру; гладкий, буде чим курінь укрить... Сих трьох на палі, а сього сухорлявого на крюк, він довше вісити-ме“.

Потім глянувши на тих, що були незв'язані, спитав:

— А се що за люди?

— Се наші небораци лакизи, що з панамі їхали, — одказали вовгурянці...

— Так приставайте-ж хлопці до сього отамана, — Кривоніс показав на Павлюгу, — і лущіть Ляхів; напийте ся на здоров'я тією пімстою, як у спасівку насищають жадобу з холодної криниці...

— Спасибі тобі, отамане, за твою ласку, — одказали лакизи, вклонившись Кривоносу.

— А се що за вельможна пані в чортеня на руках? — запитав Кривоніс, глянувши на шляхтянку.

— Теж нечиста мати несла до Вишневецького, — загомоніли деякі з вовгурянців, — тамечки її чоловік жовнірує у князя Єремі.

— І мабуть мордує наших братів і висмоктує з їх остатню кров! — Кривоніс хижо скинув очима на дитинку. — Бач, яке маленьке, у пелюшках ще, а вже воно найстарше, бо дяцького роду, круденя собі, матери його сто чортів у живіт, а як виросте бісеня, той буде нас нівечить і п'яти нашу кров... бодай воно не діждало! — З остатнім словом Кривоніс вихопив з рук матери дитину і вдарив її головою об камінь. Череп розлетівся на дрібні шматочки і забризкав кровю і мізком матір і тих козаків, що стояли наоколо... Шляхтянка скрикнула, підняла руки до неба і як нежива вдарила об землю. Усі з жахом одступили назад і хутко стрясували з себе шматки мізку і черепа, неначе огневі іскри, щоб вони не спалили одежі.

— Привяжіть лишень сучку до стовба, — прогугнів Кривоніс до своїх вовгурянців, — чим вигодувать п'явку, щоб висмоктувала з нас кров, нехай годує комарів, поки сама з голоду не одубіє...

Ті й потягли небогу...

— Що ти робиш, пане отамане, — загомоніли Барило, Павлюга і деякі з козаків, — побійся Бога!...

— Ляхам своїм коханим розкауйте, а не мені! — гримнув Кривоніс визьвірившись. — Сеж вони самі наварили собі кулішу, нехай-же теперички й тріскають, поки не луснуть!..

— Ходім звідси, хлопці, — озивався в юрбі Барило, — як бачите, нічого нам тутечки робить!... Мабуть і той змії, що колись у сих печерах жив, не лютував так, як сей котолуп лютує.

— Ходімо, ходімо, — гомоніли козаки рушаючи, — на одну-б його гиляку в Брешю!

Гнида зупинив ватагу.

— Постривайте, люди добрі, — сказав він, — поки я поражусь з Кривоносом об мойому ділі, може й вам доведеть ся вкинути розумне слово і дати пораду.

— Радь ся, радь ся, — загомоніли козаки, — тільки швидче, бо вже нам обридло дивить ся на сього Ірода.

Гнида підійшов до Кривоноса і так почав:

— Старий Гуня доброго тобі здоровля вичить, а Бубнівський протопоп Сьвіт посила своє благословеніє і наказує тобі, щоб ти був лицарем, а не катюгою...

— Нехай він батькови своїому лисому наказує, — перехопив Кривоніс насупившись, — або своїм бурсакам, а не мені. Кажі, чого їм од мене треба?

— Старий Гуня і Сьвіт зібрали в Прилуччині чимале військо і наміряють ся поперти на князя Брешю; дак отсе, бач, прислали мене до тебе порадитись, як би нам разом застукать іродового сина.

— Спасибі тобі за сю звістку... Давно вже пора угамувать гаспида!

— Так кажі, як, коли і де нам зібратись?... Чи нам до тебе прийти, чи ти до нас пристанеш, чи може в обох боків його обійти?

Кривоніс на таке запитання не знав, що й казати, і стояв як телепень, чухаючи потилицю; далі надумавшись, прогуггів:

— Як Павлюга вібе до купи увесь той люд, що зібрав ся на острові, тоді вчинимо раду і дамо тобі одповідь... Чи чуєш, побратиме, ще я кажу? — додав Кривоніс озирнувшись до Павлюги.

— Чую, — одказав Павлюга.

— Так роби-ж що треба, навербуј собі загін, нехай тобі Господь помагає, а як навербуєш, дай мені звістку...

Сіроми наші попрощавшись з Кривоносом метнулись від його як мога, щоб не бачить, як мордувати-жуть тих Ляхів, що привели, бо поки Гнида радив ся, Лях у блакитному жупані опам'ятував ся і вже потягли його на дуба, а других повели насажувать на палі... Голосно огласив ся гай галасом нових мучеників; особливо кричав товстий Лях, з котрого здирали шкуру: проклинав він і козаків і патерів, проклинав і той день, що народив ся, проклинав і самого Пацу...

XIII.

За тиждень до пророка Ілії прийшли вовгурянці з Кривоносом під Немирів город, щоб напасти на ворожих Ляхів; а за ними слідком зібрався туди-ж таки й загін Павлиуги, що навербував він з Барилом... Отто військова старшина порадилися і осадили Немирів облогою. З цілої околиці позбиралась у город голодраба шляхта. Було таки кому його й боронити і одстоювати; були понароблювані вали й засади в землі й хворосту. Два напади Ляхи одбили і козаків чимало полягло. В самий же день пророка Ілії, у досвіта почали козаки третій напад. Спершу роздав ся гук і галас, а там — загуло, затріщало, застрякотіло, заревіло, загриміло, вастугоніла земля, — і козаки пробилась у город. Як весняна вода в прорвану гатку, так вони прожогом хлинули туди. Та й була-ж там гаспидська робота...

Кривоніс зараз з своїми вовгурянцями метнув ся по городу на здирство і душегубство Ляхів та Жидів. Павлиуга же потяг з своїм вагоном до замку князя Четвертинського, що стояв обмурований високою стіною і обставлений самопалами, таківницями й арматами...

Тай задали-ж вовгурянці лупку шляхті й Жидам. Більш двадцяти тисяч лоском положили: не було спуску і милування ні старому, ні малому, різали матір, різали й дитину на її грудях. Не було

й валантання: бо на третій день, як зовсім упорались, прийшли вовгурянці до Кривоноса і кажуть йому: „Всіх Ляхів і Жидів вирізали, зісталась тільки в живих одна жидівка“.

— Чому-ж і її не зарізали? — спитав Кривоніс.

— Там така гарна, матері її лихо, — одказали козаки, — що не піднялась ні в одного й рука...

— Як бачу, голопузи ви, пущьвірінки, а не козаки, — скрикнув Кривоніс. — Приведіть лишень її до мене, так побачите, як підніметься рука і на гарну.

Привели жидівку, дівчину літ сімнацяти, таку щуплу, типдїтну, очиці як ті зірочки, а на вид білу і змазливу, що не можна й сказать. Лютим, хижим поглядом окинув її Кривоніс, — та й жидівка дивилась прямо йому у очи. А як Кривоніс вихвативши шаблю підійшов до неї, то вона одною рукою митю зірвала з плеч хустку, а другою підбрала довгу і чорну як гайворон косу, і розкривши шию схилила голову перед Кривоносом. Нещасна сама бажала смерти, бо все задля неї згинуло; зісталось тільки ненависне житє, сиріцтво і гірка доля на сьвітї...

— Бач, чого схотїлось! — гримнув Кривоніс вкладаючи у піхву шаблю, — не буде по твоюму.

Жидівка кинулась на вколїшки перед Кривоносом, благала вбить її і покїрно схилила свою голову. Кривоніс внив ся в її своїм хижим поглядом і здавалось, не чув її мови...

— Справді гарна! з біса гарна! — пробу-бонїв він, і обертаючись до козаків, додав: Одвести в мій курїнь!

Поки отто Павлюга брав замок князя Четвертинського, вовгурянці добре пили, гуляли й ділили поміж собою здобич і гроші, що добули од жидів; а Кривоніс усе возив ся в свою жидівкою, як кіт в оселедцем... Носа не витикав з свого курія, і навіть не ходив на бенкети товариства..

А доки оттаке діялось у Немирові, загін Павлюги висадив замкову браму і взяв замок на списа. В замку поховались значні пани, ксьондзи й усяка шляхта. Всі вони тутечки зараз були вирізані у купі з жовнірами; самого-ж князя Четвертинського за чуба виволікли з палаца і біля рундука одрубали йому сокирою голову. Із панів зісталась жива одна тільки княгиня, — бо її притямом прибрав у свої руки Павлюга...

У вечері того-ж дня зібрались козаки у замок на бенкет. Було там чим і привитати й частуватись: князівські кухарі зварили вечерю в доброї страви і напекли усякі присмаки й витребеньки. З підвалля цілими бочками повикочували угорське вино, старі меди, наливки і ренське. Вечерею Запорожці вдовольнилися, бо казали: „Отсе не то, що гарбуза наїш ся, а на вербу подиви ся, то й станеш голодний“. А як отто вже добре підпили, та почали точить теревери, посипались на Кривоноса насмішки й уразливі глузування; почали натякати і на те, що він непотрібно злигав ся з жидівкою...

Кривоніс і сам добре знав свою вину і очевидно бачив, що такою подією тратив віру і силу у себе поміж товариством. І от він — чого-б задля його не було, — захотів знов підняти себе й свою силу поміж козаками. Звелів одягти як найлучше жидівку і привести її у замок, де юрбою козачество товклося і пробувало. Привели жидівку, убрану в найкращу одержу княгині Чет-

вертинської. Довга до колін коса була розпущена в неї, а голова убрана віночком із свіжих квіточок. А щоб лучше можна було всім її побачить, Кривоніс підняв і постановив її на стіл по середині салі, та й сам зліз на стіл і став праворуч біля неї.

— Ось вам, пани-молодці й жидівка! — крикнув він, — як бачите, не бороню її і не ховаю; у кого підійметься рука, нехай той і збавить її віку!

Козаки стовпились коло столу і роти пороззявляли, дивлячись на таку дуже гарну жидівку. Лютуванням і кровю вони наситились уже в доволу, так що як-би в ту пору привели не то що красиву жидівку, а й поганого Жида або Ляха, то й на того не піднялась би ні в кого рука.

— Чого-ж мовчите та зуби скалите? — з лютістю проговорив Кривоніс, підбираючи лівою рукою косу жидівки — ріжте, стріляйте, на те й привів сюди жидівку!

— Коли досі не зарізали, — озвались деякі, — дак нехай живе небога...

— Нехай живе! нехай живе! — роздав ся кругом гомін козаків.

— Ну, дак не корить же й мене...

З остатнім словом шваркнула з піхви шабля, заблистіла, голова жидівки на аршин підскочила в гору, а з трупа кров струменем забила, задаюрчала, і він гелнув ся до долу. Товпа козаків хутко одскочила назад і з жахом гляділа на Кривоноса...

— Товариші! — гаркнув він, потрясаючи шаблею: — ся шабля перетяла ланцюхи кохання; чи вдержать ся від неї ляцькі кайдани?!

— Ой отамане, ой отамане! — загуділи козаки...

Вовгурянці кинулись до свого отамана, зняли його зі столу і довго колхали на руках, вихваляючи його лицарське завзяте...

Бенкет все йшов та йшов, горівка і ренське все більш і більш розпалали і жордували козаків. Аж ось посипались кепкування і нарікання й на Павлюгу. Не одні тільки вовгурянці, а й богато в заgonу Павлюги вимагали од його, щоб вивів перед товариство і свою кохану — княгиню, і розправив ся з нею, як Кривоніс з жидівкою... Павлюга усміхаючись виразно одказав козакам: „На сьогодні буде з вас і одної жидівки, а завтра вранці виведу на замковий майдан княгиню і порішу з нею так, як Бог на серце мені покладе“.

На другий день вранці увесь замковий майдан вкрив ся козаками і православним людом. Біля палаца постановлен був стіл з образами і запаленими восковими свічками; прийшли піп з дяками в усьому облаченню і зібрались отамани і військова старшина. І отто зараз одправили благодарственный молебень за даровану Господом побіду над ворогами...

Після молебня метнув ся Павлюга і підійшов до наложу, ведучи за руку княгиню і тутечки зараз почали їх вінчать. Княгиня була убрана в українську одежу: в шовковій плахті, з малинового аксамиту шушуні, обгаптованому золотими поворозками, а на голові був парчевий дорогий очіпок, та ще обмотаний тонким як павутина серпанком. Тільки княгиня була дуже смутна: слези лили ся з очей її і обливали жемчуг і самоцьвіти, що сяяли у неї на високих грудях. Павлюга пильно її розважав, а сам був такий бадьористий. — Козаки підморгаючи казали проміж себе — *орел!*...

— Такої гарної, красивої пари, — розказував пап-отець Ларівон, — не приходилось йому на віку вінчати, і після тої мови обтер ся шовковою хусткою, що дісталась йому після вінчання...

Як тільки звінчались, Павлюга вихопив свою шаблю і обернув ся до козаків; а ті з жахом і мовчки дивились на свого отамана: у всіх похололо на душі, бо у кожного була перед очима жидівка...

— Пани-молодці! — крикнув Павлюга, показуючи на свою молоду — се перед вами не княгиня, а козачка, жінка моя; просимо поважать її, а коли який необачний скривдить її словом або поглядом, то я йому отсею шаблею теж одчешу голову, як учора Кривоніс одчесав голову жидівці!...

— Ой отамане! ой отамане! — загули козаки. — Шапки полетіли у гору і молодих з шапобою ввели у палац і весіля справили, як треба по козацькому звичаю: може під сотню сопілок оддирали козаки тропака і гопака в присядку; танцювали і під ту, що музика грає: *свині в житті*... Були там і всякі панські шпундри і витребеньки, фіґи-міґи і дуже добре частування..

Після вінчання бачили дехто з козаків, що якийсь старий чоловік з торбою за плечима підходив до пан-отця Ларівона під благословенне, дав йому скількись шагів грошей на часточку прохаючи: „Помянуть побитих козаків, а Павлюґі з жінкою переказать: нехай собі здорові будуть, та шанують ся на все добре“, і отто зараз кудись почимчикував... А йдучи бубонїв собі: „Кривоніс... гаспидьська у його душа... не здобрувать йому катюві“...

Після того добре згодом була у Січи й така чутка: Раз десь при війні старий чоловік, що

носив ся з торбою, переказував Кривоносу пораду, що, де і як треба діять, бо дуже погане діло виходило од Ляхів... Кривоніс не послухав тієї поради і багацько погубив козаків. А як Марко зустрів Кривоноса, то докоряв і лаяв його за його негодящу пригодність і за його завзятість і харциство. Кривоніс як скажена звірюка кинув ся на старого з шаблею, дак він ціпком своїм перебив у Кривоноса шаблю і так його оддубасив, що він після того тижнів через два і дуба дав... Умираючи Кривоніс хоч гірко кавав ся за своє люте завзяте, а все таки кавав, що віру і своїх людей щиро боронив од проклятих Ляхів...

XIV.

Що таке діялось і робилось на Поділю і на Волині, і як там люди бились і гризлились як ті звівірюки, в далеку сторону України не доходило ніякої звістки. В тих містах, де тече річка Самара, і там де протікають собі й другі річки: Вовча, Гнівдка, Кочерга, Тирса, і побіля їх ростуть густі ліси та розляглись широкі луги, там порозселились і поосідали хуторами і сельбищами ті Запорожці, котрі одкозакувавши у Січи, позаводились жінками та дітьми та й стали собі хазяйнувать.

В однім таким місці коло самої Самари, яке зоветься „Білого кішло“, жив козак, вже немолодий — Іван Гоцопуп. Заможний був він чоловік і добрення душа. Мав жінку Оришку, невсипущу собі хазяйку — мички і веретена з рук не выпускала — та тільки злющу і запеклу цокотуху на всі хутори. Він собі більш мовчав і потурав їй, бо дуже не любив жіночого крику; а коли вже було не витерпе її дорікання за ту горілочку, і надає їй бебехів, дак вона ще гірше розрепетується, кинеться до мисника і побє чарки і повилава з посудини горілку. Така!... Отто він сердега потім розмислиться і почне їй докладать, — бо розумна таки і голова була у його: „Що як ходив ще по землі Христос в Петром, то казали народови, щоб не було жіночого верху, а то й до-

бра́ на світі не буде ; от що знай“... Вона слухаючи такі речі зробить ся сумною і на яку частину помирніша... Він-же, отсе хто-б не завернув на двір, або не зайшов у хату, є кожному горілки чарка, а другого й сам покличе, щоб випить не в самоті, на добре здоров'я... Е, вже нема тепер таких, нема. Хоч з каганцем шукай — нема таки, нема...

На празник святого Миколи весняного вібрались до його з позаранку сусіди : Остап Завалій, Охрім Передерій, Терешко Кваша, Панас Ганчірка і другі, всіх чоловіків з вісім, на бесіду і порозпитать ся : чи нема якої чутки з Польщі, і як то там наші небораки Запорожці справляють ся з гемонськими Ляхами.

Щирій хавяїн рад був гостям, бо хотілось таки на святій празник гульнуть, тай на ту пору і стара його десь бабувала.

Посадив він гостей у дворі під вербами, виїс із комори казан, повісив його на триніжках, наляв у його горівки відра з півтора або зо два, і вкинув туди-ж меду ; а зваривши таким побитом горівку, всунув у руки кожному гостю по корячку і почали частувать ся і кружать. Оттак сидячи під вербами в холодку і торкаючи по троху гарну варенуху, кожний розказував про своє перше житя у Січи і про кладі, де, у якім місці їх батьки позакопували від Орди, та ніяк їх не знайдуть. Точили усякі теревені-вені, а далі міркували і об тім, що отто біс та його діти усе мутять на світі... Еге !... Як чорт уліз в очерет, то в котру схоче дудку грає... Хоч пий — умреш, і не пий — ноги задереш...

— Ні, ні, воно бачите і от як буває, — почав казати Гоцопун, — та люди не хочуть тільки того примічать : доброму чоловікови і до-

брий кінець віка буває, а лихому лиходію — поганий... Хоч зробив эле діло твій дід, або баба, або батько, або мати, воно окошить ся коли не на тобі, то на твоїх дітях, унуках, і не буде вже їм ні путя, ні добра, куди не повернуть ся... Воно по писаню треба і скотину жаліть, шанувать, а не то що чоловіка... А навіжені, злі та дурні люди од чого, думаєте, ролять ся? — від того самого, що не так як треба живуть чоловіки в жінками. Він тоді дотинаєть ся, як бува п'яний, нависний, а часто і після того, як побє жінку, а буває, як і вова його п'яного потовче; а отака і друга непотрібність на уроду людей і дух дуже діє... Воно вірно. Бо як і вінчають, то у церкві апостола читають: „тайна отся велика є!“...

Уже наші Запорожці були добре п'яненські; вже деякі розмовляли і об гарних молодичях, а деякі почали лаять ся, і може сварка довела-б і до кулаків, як дивлють ся, біжить від ліса прямо до їх якась стара жінка.

— О, дивіть ся, се здаєть ся біжить наша стара Горпина Гвоздичка. — обізвав ся хазяїн.

— Яка то Горпина? — спитали деякі.

— А жінка старого холодного коваля*), що на Свинороях живе.

І справді, незабаром швидко підійшла до їх гурту старенька жінка в добрим пучком віля, і стрясаючи головою та задихаючись, переказує: „Ох мені лишечко! трохи не вмерла в лісі в переляку!“...

— А що там таке скоїлось? — обізвав ся Василь Кваша, схопившись на ноги і пропустив під свої страшенні вуси корячок тієї вренухи.

*) Слюсаря.

— Ох, мій голубе сивий, і згадати і розказати страшно! Скільки живу на світі, а такого страшного чоловіка не бачила. Там такий здоровенний, головатий, банькатий, з закорюченим носом і з торбою за плечима... Так би то вовкулака, чи що? І в той час у лісі зозуля кувала, лихо віщувала...

— Бабо Горпино, — озвав ся хазяїн, — та то мабуть Марко з пекла?

— А може, серце, й він! Може...

Тут усі гості зареготались.

— Ей, не сьмійтесь! Баба Горпина не вміє брехати. Я вам таки кажу, що злякалась так, що ледве додибала до вашої господи. Дух святий з нами і свята Пречиста, — таї стала хрестить ся.

— Годі, бабо, трусити ся та лякати ся, — обізвав ся хазяїн, — сїдай лишень немого лучше з нами та випий чарчину сїєї живиці-ледащиці.

— Ох, мій голубе, та може-б воно ще й рано для празника святаго?

— Та нубо пий, коли дають! Знаю, як по-коштуєш, то й ще попросиш...

— По сій мові бувайте козацтво здорові, — відказала баба Горпина, і скривившись неначе той гріх, пропустила чарку вареної горілки через свої зморщені губи, а потім і другу й третю.

— Ну що, — зареготали козаки питаючи, — добра горівка?

— Добра, голуби мої, добра, тільки її й пити таким, як ви, Запорожцям козакам...

— Е, голубко, які вже з нас козаки, — озвав ся Кваша, — ми, бач, теперички тільки жіночі попихачі.

— Стривай! — скрикнув Ганчірка, увявши у боки, що аж луна покотилась, — що ти казна що мелеш! Спитай лишень її: чого вона була в лісі, і кого вона збираєть ся отруїть, чи що, отим зілям?!

Тут баба Горпина аж підскочила, а козаки знов зареготали.

— Не така я людина, мої соколята, щоб труїти і згоняти людей з сьвіту, а як що і збираю добре зіля, то більше для любощів та од пропасниць і всякої хвороби. От що!

— Добре бабо, добре, — відказали козаки і знов піднесли бабі чарочку.

— Та може воно-б і годі? — ніби нехотячи промовила стара Горпина і випила горілки покряхтівши.

— А, тай солодка-ж! і баба помолоділа. Ну нічого, гарна я стала? Отто як-би мій старий побачив... Господи! та деж моє добре зіля?...

І стара почала кряхтіть і збирать на землі розкидане зіля, приказуючи: „Отсе бачите, сон... отсе горицьвіт... і годяча цибуля... отсе Петрів батіг... отсе тирлич.. а отсе свербігуз і деревій, до грудей і до чоловічого живота добрий... отсе буркун... а отсе чорнобиль... до голови і до жіночого живота дуже потрібний... а отсе молочай, як чоловікови вже, знаєте, невдачай... А в пазусі ще й ремезине гніздо є: хто його має у хаті, то буде добре житя жінці з чоловіком, аби воно було з одною діркою, а не з двома... Бачте!

— Ану, стара молодице, засьпівай лишень нам що небудь веселе, — загомоніли козаки.

Баба Горпина обізвалась: „Отто чого схотілось“, і узявшись у боки почала примовлять та притуцувать :

І підтикала ся,
І підсмикала ся,
І підперезала ся,
Йому сподобала ся...

— А що, козацтво?

— Гарно, бабо, гарно! Ану лишень пісню танцюриху.

Тут уже стара нічого не кажучи, пішла трохи легше, а потім і дужче танцювать і додавать словами :

„Коло мене хлопці жваві,
Молодії і чупряві,
А я віля настарчаю,
Їх із лиха виручаю.

Як покладу та розмажу,
Та про дівчину розкажу,
То мій хлопець аж, аж, аж!
Каже : бабко, серце, маж!

А я перцем, в лободою,
І в усякою бідною,
Мажу крижі, плечі мну, --
Оттака я, бачте, ну!“...

Козаки регочуть од бабиної пісні і танців, а вона усе таки примовля :

„Ось, яка я, бачте, ну,
І сюда я, бачте, гну,
І оттак я, бачте, ну!“...

Деякі з козаків плюнули, дивлячись на ба-
бині викрутаси, а другі обізвались: „Та нехай
тобі, бабо, печений жид, яка-ж ти осоружна“.

XV.

Отто вже баба угомонилась і побрила собі, а деякі старі Запорожці затагли було свою пісню: „В Одарочки ночував, та з печі вирвав ся“, — як підходить до Гоцопупового двора старий чоловік, з торбою за плечима, і не кажучи здорові були, прямо звертаєть ся до козаків понуро і з грізною мовою:

— Ач! як вони тут глуздують та бенкетують.. А там горять села, городи... мучать нарід християнський. Хиба забули гетмана Остряницю, обозного Сурмилу, Чурая і других, як їх Ляхи колесували і прибивали живих на палях, обливали горячою смолою і жарили пекельним вогнем. Забули!... Хиба не знаєте, як наші церкви пограбовані і віддані жидам на аренду, а саму віру зруйнували вороги-гадюки? Усе забули!... Подивились би, що таке дієть ся і теперички на Поділю та на Волині!... Он город Буша зовсім в людьми пропав!...*) Там люди самі себе предавали смерті, щоб тільки збавить ся од Ляхів; там жінка козацького сотника Завісного сіла на барило з порохом, підпалила його, — та й була така...

*) Kochowski, Ciimacter, 1,444.

— На щож на Божому сьвітї те й козацтво, як не на те, щоб боронить сьвяту православну віру і людий від супостатів? А ви сидите оттут з жінками і нічого собі не думаєте і не робите. Вам і байдуже людська погибиль... Хиба хочете, щоб і вас Татарва побрала у неволю, або Ляхи повирізали та потопили у Самарі?...

— А тобі яке діло до того, що ми бенкетуєм, — обізвались в один голос хуторяне, — щоти за отаман такий, і відкіля ти у біса приплетався сюди вчить і корить нас, що ми гуляки, п'яниці?... Яке тобі діло? Іди собі геть к нечистій матери, відкіля прийшов, а не то, як ще почнеш тут більш патякати, то ми тебе і по потилиці протурим, як навіженого.

Більш усіх кричав і сипався Ганчірка.

— Ого-го! Ще не народився той, щоб бив мене, а не то оттакі жіночі налігачі як ви, позаливавши пельки.

Підгулявше козацтво ще більш роздрочилось, усі вони повскакували з кулаками.

Чоловік (то був Марко), як той лев став проти їх, тай каже:

— Підходьте-ж, чого зупинились та роти пороззявляли, бісові п'яниці. Я вам того дам, чого більш не схочете, — показуючи їм свій цїпок.

Запорожці добре вже були п'яні і почувши такі річі, кинулись усі на чоловіка з непотрібною лайкою і гомоном: „Провчимо гемона, провчимо!“ І як тільки що який з їх підійде до Марка, щоб ударить його, то він — стоїть собі як укопаний, з місця не ворухнеться: того пхне рукою, а другого тьокне цїпком, або вхопить за чуприну і стусане, то так к бісу й гепнеться або покотить ся; який же підніметься, то і

вдруге і в третє пхне. Позабивав їм зовсім памороки...

Оттак перебравши всіх гуляк і дуже вилаявши їх, як непотрібних козаків, Марко підняв свою торбу на плечі і потяг знов до ліса не оглядаючись...

Козаки-хуторяни зовсім були збиті з пантелику, не знали що ї робить, що ї казать, забули й за горівку. . А як отто трохи прочуняли і прочухались, Гоцопун обізвав ся до їх :

— А що, хлопці, може отой якийсь чудний старий чоловік і добре діло нам казав, бо і я перш чув, що дуже страшно діється на Волині і на Поділю, і як там звуцають ся над нашим хрещеним людом... Похмеліть ся хлопці та йдіть до дому, а завтра вранці нехай кожний іде по сусіднім оселям та хуторам збирать охотників, і як зберем добру ватагу, то й пошлемо її з Богом на поміч нашим Запорожцям у Волинь.

Опісля того незабаром позбиралось таки чимало Самарських і Вовчанських лугарів, і потягли вони в ватажком на підмогу своїм...

XVI.

До того часу, поки не втихомирились бить ся Запорожці в Ляхами та в Татарвою, бідолаха Марко появляв ся з перегодом і здалегідь у тих місцях, де воювало і билось Запорожське військо. Деякі Запорожці знали Марка за свого чоловіка, і як було зобачуть його, то й кажуть: „Он сіромашний дід придибав до нас на поміч“. Тай таки робив він їм добру поміч. Збирав побитих козаків, рив ями і закопував їх, прохарамаркавши над покійниками молитву. А які було сердешні козаки лежать у степу або в лісі, увічені та поранені, то він доглядав їх і добував їм хліба і води, а деяким робив і ліки: прикладав і привязував до ран віля, подорожника або заячого вуха і дечого другого; иньшим же слабим, щоб подужчали, давав пить по маленькому кухлику горівки, настоєної на деревію, або тернівки, а кому було і перцівки. До тих же ран, котрі заятрились і дуже цекли, прикладав розрізаних жаб, і від таких ліків рани загоювались і козаки видужували. Дуже і щиро він трудив ся над таким ділом. А отто було як приходять ся Запорожцям на війні сутужно, або складеть ся недогода та необачність яка, то він гукає та махає їм, де що робить ся і де що не так, або куди держать стрикача. Часто його слухали і часто бував він у пригоді...

Потім, як отто перестала на Поділю і Волинні колотнеча й різанина, і вже усе утихомрилось, Марко потяг на Кавказ. Тамечки він скрізь по Кубані і тому Тереку, що вовчицею реве, шукав кладів, щоб добути казни і построить на черкеських горах Пречистенський монастир, подібний як на Ахвонській горі, щоб там поселились собі пустельники та ченці. Думка у його, бач, була така, щоб усе благать та благать Господа, трудить ся тай трудить ся до кривавого поту за збавленє своїх безмірних гріхів; а друге й те, щоб руські люди ходили сюда Христу Богу молить ся на спасенє душі, а не захожували в бурсурманську, прокляту турецьку землю, крім сьвятих міст, де й він бував. Уже було Марко з одної високої гори, над густими байраками, а побіля їх родниками доброї води і жерелами і течіями цілющої води, — гомоном та ляками порогоняв бісових сишів Черкесів, порозчищав на тій горі місто, склав собі капличку і обставив її хрестами; позносив на ту гору здоровецькі каміня, з десяток добрих копиць на збудованє монастиря; та скільки не бив ся, не трудив ся, кладів не знайшов, і вся його турбація так там і зісталась. З відтіля пішов дальше. Лазив отто він і на ту високу, превисоку гору, де зупиняв ся здоровенний байдак праведного Ноя, як був оттой, колись давно, великий потоп на землі за гріхи чоловічі, а може більш і за жіночі... Швендав він і по Персіяньській землі. Тамечки він запримітив, що у тій землі люди носять каптани з перекинутими за плечі рукавами, як і в Запорожців, і ся одежа називаєть ся по їхньому козак. Кумедно тай тільки показалось йому: одежа козак... Що воно означа? Нехай письменні розберуть... Доходив він аж до Вирія, куди небесні птиці злітають ся на ви-

мівлю; там він бачив — крий Боже, яку тьму-темряву всякої, превсякої птиці, а між ними таких здоровенних індиків, неначе добрі бики. А йдучи туди доводилось йому побачить і тих навіжених людей, що молять ся до огню, і тих, що крутять ся як оглашенні; та як отто побачив ті огні із під землі горящі, то задумав було спалить у тих огнях свою торбу з головами, так ні, не згоріла гемонська торба, тільки почищала та набралась нехтяного духу. Після того вже був він в Брусалці. Дуже молив ся і благав у Христового гроба за свої претяжкі гріхи; тільки козацька його натура не витерпіла, там він надавав стусанів тим Туркам, що розпихають людей у храмі Божому і коло Христового гроба, тай вони його таки товкли і тріпали, та нічого не зробили, а тільки казали собі по турецьки: „Отсе мабуть руська сила“. Кунав ся Марко з торбами і у річці Йордані. А в відтіля повертав і в той край, де живуть усе чорні люди, котрі прозивають ся Орапами. Плентав ся і по тій землі, де вже отто край сьвіта і де люди ходять як мати народила. Заносило його і туди кудись, де й літом і в жнива усе зима та морози та ледяні гори, а медведі як сьніг білі. Бог його зна, що й робить ся у тій землі, де не видко й землі. Марко не довго там і був, бо його таки добре пробирав страшенний мороз і лиха година. Де вже він не був, і чого він на сьвіті не бачив! Усюди, і по всіх усюдах...

Наших дідів діди, а тих дідів та ще діди — отсе усе розказували про Марка проклятого. Казали ще й от що: Марко після того всього забравсь у Цісарську землю, де живуть таки наші

руські люди. Там він по одежі став такий кумедний, що хто його зна як і розказать, і як оповідать. У німецькій, синій куртці, штани на йому без очкура і матні, вузкі, та ще з боку мідними гудзиками пообшивані; кожух носить на виворот, шерстю поверх; біле волося аж плечі накрива, довгі вуси коромеслом стирчать, а на голові бриль, як та здоровенна лопушина. Зовсім став чудний, неначе той піджарений цісарець, або голодрабвій Лях з Галицької землі. Він дуже лас і напада на тих руських людей, котрі відчахнулись від нашої православної віри і повернули в гемонську унію та в католицьку віру, і тих, що побратались з Ляхами, а про своїх руських людей і забули. Там вони зовсім зашулудивили, бо набрались французького духу і стали еретичого сина синами.

Стародавні люди верзли ще й таке, неначе то яку нісенітницю про Марка: що він шукає десь за границею того віковичного жида, котрий од самого розпинання Христа ходить по всьому світу, та з нечистою силою збирає і зносить жидам гроші. Хоче, бач, Марко запопасти його і дати йому доброї прочуханки, щоб він навчив своїх заграничних жидів, а не наших, по правді на світі жити, а не все займать ся шинкарством та всяким обманством. Бо скільки Марко не вештав ся по світу Божому, а ніде не бачив, щоб жид був яким небудь хліборобом, і щоб хоч би зерно хліба з'їв од своїх робучих у степу рук: або збудував хату, або зробив колесо, або полагодив його, або був ковалем; а то нічогосінько того не роблючи джиркочуть тільки та дурять людей хрещених, та обманством добувають гроші і живуть собі панами. Уже цигани лучший від їх нарід; хоч вони і добрі брехачі, а жінки воїх-

рожки, та все таки деякою роботою займають ся : ковалюють та кіньми минжують, а в панство не лізуть, ні...

І ходить Марко по світі з своєю переважною горбою і з своєю пекельною нудьгою, і буде оттак ходити до самого страшного суду, поки всім живим і мертвим не буде сказано по писаню — амінь !

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отєї книжки :

В першій серії „Белетристичній Бібліотеці“ :

Ціна в коронівій вал.

1. С. Ковалів. Дезертир і иньші оповіданя	1:60	К.
2. Іван Франко. Поєми	1:60	„
3. О. Кобилянська. Покора і иньші оповіданя	1:40	„
4. Гю де Мопасан. Дика пані і иньші оповіданя	1:30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1:40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і иньші оповіданя	1:60	„
7. Бнут Гамсун. Голод, роман	2:20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1:60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов.	1:60	„
10. Уїлліам Шекспір. Гамлет, принц данський	1:80	„
11. Генрик Понтонпідан. Із хат. Оповіданя	1:40	„
12. Богдан Ленкий. З життя. Оповіданя	1:20	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1:60	„
14. М. Коцюбинський. В путах шайтана. Оповід.	1:60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1:40	„
16. Панас Мирний. Дихі люди	1:40	„
17. Короленко. Судний день	1:20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1:60	„
19. К. Гуцков. Уріэль Агоста	1:40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1:80	„
21. Михайло Яцків. В царстві Сатани	1:60	„
22. Панас Мирний. Моровецько	0:90	„
23. Леся Мартович. Нечитальник	1:60	„
24. М. Коцюбинський. По людському, оповіданя	2:00	„
25. В. Оркан. Скапаній сьвіт, драма	1:00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1:60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1:60	„
28. Л. Толстой. Відроджене, (3 томи)	3:60	„
29. К. Гавлічек Боровекій. Вибір поезій	1:60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1:80	„
31. І. Франко. Коваль Бассім	1:60	„
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1:80	„
33. Е. Тимченко. Калевала	3 00	„

34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповіданя	1 40	"
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечевля	1 60	"
36. Іван Франко. Сім казок, новелі	1 40	"
37. Сидір Воробкевич. Над Прутом, поезії	1 60	"
38. Уїлліям Шекспір. Ромео і Джульєта	1 80	"
39. К. Сроковський. Оповіданя	1 40	"
40. А. Бримський. Пальмове гілля, поезії на лучшім папері і в лучшій оправі 3 00 К.	2 00	К.
41. О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинця	2 00	"
42. Гю де Монасан. Горля і иньші оповіданя	1 30	"
43. В. Кравченко. Буденне житє. Оповіданя	2 00	"
44. Уїлліям Шекспір. Король Лір	1 80	"
45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3 00	"
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1 20	"
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1 20) К. опр.	1 60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру	1 40	"
49. М. Коцюбинський. Поєдинок і ин. опов.	2 00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1 40	"
51. С. Ковалів Оповіданя кн. Ш. (друкуєть ся).		
52. І. Франко. Voа Constrictor (друкуєть ся)		
53. Р. Кіплінг. Мауглі (друкуєть ся).		
54. П. Мирний. Дихо старє і новочаснє (друкуєть ся)		
55. Е. Золя. Жерміналь (друкуєть ся)		

Ціни подані за оправні примірники. Брошурованих не продаєть ся.

У другій серії, „Науковій Бібліотеці“, вишли:

1. Кароль Кавцкі, Народність і її початки	0 60	К
2. Фр. Енгельс, Людвік Фаєрбах	0 50	"
3. Фр. Енгельс, Початки родини, приватної власности і держави	1 50	"
4. Ш. Сеньбоб, Австрия в ХІХ століттю	0 80	"
5. В. Будзиновський, Хлопська посідість брош. оправлена	2 00	"
6. К. Флямарион, Про небо	2 40	"
7. М. П. Драгоманов, Переписка, т. І.	2 00	"
8. С. Степняк, Підземна Росія	1 80	"
9. Адріян, Аграрний процес у Добростанах	3 00	"
10. Г. Тен, Фільософія штуки	1 00	"
11. Феріср. Дарвінізм (друкуєть ся)	1 00	"
12. Інгрєм. Історія політ. економії (друкуєть ся)		

Брошур другої серії не опраляєть ся.

У третій серії „Літературно-Науковій Бібліотеці“
вийшли:

1. М. Грушевський, Хмельницький і Хмельниччина	0-20	К.
2. Курцій Руф, Фільотас	0-20	„
3. В. Наумович, Величина звіздяного сьвіта	0-15	„
4. Панас Мирний, Лови	0-06	„
5. І. Пулюй, Непропаца сила	0-20	„
6. М. Грушевський, Бех-Аль-Джугур	0-10	„
7. І. Раковський, Вік нашої землі	0-10	„
8. А. Чехов, Каштанка	0-15	„
9. М. Драгоманів, Мик. Ів. Костомарів	0-15	„
10. Е. Золя, Напад на млин	0-20	„
11. І. Пулюй, Нові і перемінні звізди	0-15	„
12. Г. Квітка, Маруся	0-50	„
13. М. Левицький, Умова для селян. спілок	0-20	„
14. П. Куліш, Оріся	0-06	„
15. М. Кистяковська, Іван Гус	0-20	„
16. О. Стороженко, Оповіданя. І.	0-20	„
17. В. Барвінський, Досліди з поля статистики	0-20	„
18. В. Короленко, Ліс шумить	0-20	„
19. І. Франко, Шевченко в польській рев. легенді	0-40	„
20. В. Гіґо, Кльод Іе	0-25	„
21. Е. Еґан, Руські селяни на Угорщині	0-25	„
22. П. Мирний, Дихий попутав	0-40	„
23. А. Д. Уайт, Розвій географічних поглядів	0-30	„
24. Ів. Франко, Украдене щасте	0-50	„
25. С. Фремов, Національне питане в Норвегії	0-30	„
26. П. Ніщинський, Гомерова Іліяда (1 пісня)	0-30	„
27. М. Драгоманів, Два учителі	0-40	„
28. Е. Золя, Повінь	0-30	„
29. С. Томашівський, Київська козаччина 1855 р.	0-10	„
30. П. Ніщинський, Гомерова Іліяда (2 пісня)	0-35	„
31. Т. Масарик, Идеали гуманности	0-35	„
32. Люк'ян, Юпітер у клопотах	0-35	„
33. М. Костомарів, Письмо до ред. „Колокола“	0-20	„
34. М. Гоголь, Вій...	0-40	„
35. І. Раковський, Вулкани	0-20	„
36. Г. Фльобер, Іродіяда	0-30	„
37. О. Терлецький, Москвофіли й народовці	0-30	„
38—39. І. Тургенєв, Ася	0-40	„
40. Л. Боровиковський, Маруся	0-25	„
41—42. Данте Аліґері, Певло, пісня І—Х	0-40	„

43—45. В. Олехнович, Раси Європи	0-70	к:
46—48. Л. Толстой, Крайцера соната	0-90	”
49 - 50. О. Бодянский. Українські казки	0 50	”
51. Е. Золя. Смерть Олівіе Бекая	0-25	”
52. А. Уайт. Розвій астроном. поглядів (друкується).		
53. Гомер. Іліада (3 пісня) (друкується).		
54. А. Міцкевич. Лист до братів Галичан (друкується)		

Приготовляється до друку:

Ф. Купер. Звіролов.

Е. Врайтенбах. Нарис біології в XIX ст.

Л. Толстой. Смерть Івана Іліча.

В друку: Антологія укр.-руської поезії від смерти Шевченка під ред. д-ра Ів. Франка, з ориг. ілюстраціями Ю. Панькевича. (Видане люксове.)

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

Хто купує за готівку зараз усі книжки видані доси, дістає 25% рабату.

У „Вид. Спілці“ можна замовляти повість М. Яцкова „Огні горять“ по ціві 2-50 кор. в оправі.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 082573590